

WO'ZBEKSTAN HA'M QARAQALPAQSTAN RESPUBLİKASI JOQARI
HA'M WORTA ARNAWLI BİLİM BERİW MİNİSTRLİĞI

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

QARAQALPAQ FİLOLOGİYASI FAKULTETİ

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' qa'nigeliginin' pitkeriwshisi

**Tema: «Turmi'sli'q da'stanlarda troplardi'n'
qollani'li'wi'» degen atamadag'i'**

**PİTKERİW QA'NİGELİK
JUMISI**

İlimiy basshi':

f.i.k. Q.Turdi'baev

No'kis – 2011-j

Mazmuni':

Kirisiw.

I-Bap. Turmi'sli'q da'stanlar poetikasi'ni'n' izertleniwi.

1.1. Epos poetikasi'n izertlewdin' teoriyali'q ma'seleleri.

1.2. Troplar haqqi'nda teoriyali'q tu'sinik.

II-Bap. «Sha'ryar» da'stani'nda obraz jarati'wda troplardi'n' a'hmiyeti.

2.1. Qaharmanlar obrazi'n jarati'wda ha'm basqada ha'r qi'yli' syujetlerge baylani'sli' troplardi'n' qollani'li'wi'.

2.2. Unamsi'z obrazlardi' ha'm mifologiyali'q ko'rinishlerdi su'wretlewde troplardi'n' xi'zmeti.

Juwmaq.....

Paydalani'lg'an a'debiyatlar .....

Kirisiw.

Qaraqalpaq xalqi' ku'ta' so'zge bay xali'q, so'ylegende ga'pti ko'rkemlep aytadi', aytalmasa astarlap aytadi'. Mine, ko'rkemlep so'ylewdi, astarlap so'ylewdi u'yreniwimiz ushi'n a'debiyattani'w iliminde «trop» -yag'ni'y ko'rkem su'wretlew qurallari'n poetikali'q jaqtan teoriyali'q ani'qlamalari'n u'yreniwimiz za'ru'r. Sonli'qtan biz ilimiy basshi'm menen woylasa woti'ri'p qaraqalpaq folkloristikasi'nda poetikali'q jaqtan «Turmi'sli'q da'stanlarda troplardi'q qollani'li'wi'» degen aktual temani' u'yrenip shi'g'i'wdi' wazi'ypa yetip aldi'q. Sonday-aq ko'rkem so'z boyi'nsha Wo'zbekstan Respublikasi'ni'n' Prezidenti İslam A'bdig'anievich «İnsanni'n', woni'n' ruwxı'y bayli'g'i'n ashi'p beretug'i'n ku'diretli zat bar, wol da bolsa so'z wo'neri, ko'rkem a'debiyat»¹ -dep ko'rkem so'zge wo'z pikirın bildiredi.

Ko'rkem su'wretlewler eposli'q shi'g'armalarda jiyi qollani'ladi'. Al qaraqalpaq xali'q awi'zeki do'retiwshiliginde eposli'q shi'g'armalar wog'ada bay. Neshe a'sirler dawami'nda qaraqalpaq xalqi' wo'z basi'nan keshirgen mashaqatlari'n, keleshekke isenimli ko'z qaraslari'n, arzi'w-a'rmanlari'n ko'rkem so'z benen kesteleydi. Lapi'zi' ba'lent qosi'qlar, xali'q danali'g'i'na bay an'i'z-a'n'gimeler, yertekler, naqi'l-maqallar, jumbaqlar, jan'i'ltplashlar ha'm iri ko'lemlı da'stanlar –bulardi'n' barli'g'i' xali'q danali'g'i'n wo'zinde sa'wlelendirgen xali'q do'retiwshiligini'n' tawsi'lmas g'a'ziynesi.

Xali'q awi'zeki ko'rkem do'retiwshiligini'n' iri janri'-eposlar ideyali'q bag'i'ti', ko'rkem yestetikali'q qa'siyetleri menen birge ko'rkemligi de ayri'qsha boli'p yesaplanadi'.

Xali'q da'stanlari' syujetlik quri'li'si', kompoziciyasi', obrazlari', til ko'rkemligi, su'wretlew qurallari'n qollani'li'wi' menen basqa folklorli'q shi'g'armalardan ayi'ri'li'p turadi'. Bir neshe a'sirler dawami'nda qa'liplesken xali'q poeziyasi'ni'n' ko'rkem so'z bayli'g'i' eposlarda ayri'qsha ta'sirmenlikti payda yetedi. Da'stanlardi'n' mazmuni' ha'm forma jag'i'nan joqari' ko'rkemlikke iye boli'wi'nda woni' atqari'wshi'lar-ji'raw ha'm baqsi'lardi'n' atqari'w sheberligi de, talantli'li'gi' da, belgili da'rejede rol atqaradi'.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' usi'nday bay miyrasqa iye xali'q awi'zeki do'retiwshiligini'n' u'lgilerin ji'ynap ali'w ha'm baspada ja'riyalaw jumi'slari' XX a'sirdin' 20-30-ji'llari' qolg'a ali'ndi'. Uri'stan son' 50-ji'llardan baslap bul is ja'ne qolg'a ali'ndi' ha'm dawam yettirildi.

Qaraqalpaq folklori'ni'n' izertlenip baslani'wi' Na'jim Da'wqaraevti'n' ati' menen baylani'sli'. Woni'n' 1951-ji'li' «Qaraqalpaq a'debiyati' tariyxı'ni'n' woherkleri» dep atalgan doktorli'q dissertaciyasi'ni'n' birinshi bo'liminde da'slepki ret qaraqalpaq folklori'ni'n' u'lgileri ilimiy ko'zqarastan u'yreniledi. Keyingi da'wir de folklor u'lgileri,

---

¹ И.Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, «Манавият», 2008, 136-б.

soni'n' ishinde eposli'q shi'g'armalardi' izertlewshilerdin' qatari'na I.Sag'i'yto'v, Q.Ma'qsetov, Q.Ayi'mbetov, Wo.Bekbawliev, M.Nurmuxamedov, J.Xoshniyazov, A.Aliev, J.Nizamatinov, T.Nietullaev, A.Ta'jmuratov, S.Baxadi'rova, K.Allambergenovlar kelip qosi'ldi'.

Qaraqalpaq xali'q da'stanlari'n izertlewshi folkloristler poetika ma'selesin u'yreniw de, ko'birek, woni'n' atqari'wshi'lari' bolg'an baqsi'-ji'rawlardi'n' tvorchestvosi' menen baylani'sta u'yrenedi. WO'ytkeni, xali'q ji'rshi'lari' awi'zeki xali'q poeziyasi'ni'n' tradiciyalari'n sheber wo'zlestirip, woni'n' bayi'wi'na ha'm jaqsari'wi'na u'lken ta'sirin tiygizedi.

Da'stanni'n' ko'rkem wo'zgesheligi, ideyali'q mazmuni' ko'p jag'dayda ji'rawdi'n' individualli'q wo'zgesheligine baylani'si'p keledi. Qaraqalpaq ji'rawlari'ni'n' ko'pshiligine ta'n improvizaciya bul ma'selede u'lken wori'n tutadi'. Haqi'yqati'nda da, ha'r bir ji'rawdi'n' da'stanlardi' ayti'wda wo'zine ta'n atqari'w sheberligi bar.

Da'stanlardi'n' bir neshe variantli'qqa iye boli'wi' da wolardi'n' usi' atqari'w sheberligi ha'm improvizaciya'li'q talanti' menen baylani'sli'. Da'stanlarda, atap aytqanda, turmi'sli'q da'stanlarda obrazlardi'n' jarati'li'wi'nda, ko'rkemligin ta'miyinlewde qollani'lg'an ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' a'hmiyeti u'lken wori'n tutadi'. A'sirese, turmi'sli'q da'stanlarda giperbolali'q su'wretlewlerdin' qollani'li'wi' bul janrdi'n' tiykarg'i' wo'zgesheligi yesaplanadi'. Giperbolali'q su'wretlewler yerte da'wirlerdegi folklorli'q shi'g'armalardan baslap qollani'li'p, wol xali'qti'n' du'nya tani'mi', ideyali' menen baylani'sli'. Da'stanlarda bastan aqi'ri'na shekem giperbolali'q su'wretlewler jiyi isletiledi.

Qaraqalpaq turmi'sli'q da'stanlari'nda su'wretlew qurallari'ni'n' metafora, metonimiya, allegoriya, ironiya, anafora, yepifora, parallelizm si'qli' tu'rleri de qollani'ladi'.

Qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminde troplar A.Pirnazarovti'n' «Masterstvo Ajiniyaza», K.Ma'mbetovti'n' «A'jiniyaz», Q.Bayniyazovti'n' «Qosi'qti'n' ku'shi», A.Murtazaevti'n' «Shayi'rdi'n' muxabbati'», B.Ka'limbetovti'n' «A'jiniyaz lirikasi'», B.Genjemuratovti'n' «A'jiniyaz poeziyasi'ni'n' poetikasi'», S.Ma'tekeevti'n' «O'tesh shayi'r lirikasi'ni'n' poetikasi'», Q.Ma'qsetovti'n' «Qaraqalpaq qaharmanli'q da'stanlari'ni'n' poetikasi'», I.Sag'i'yto'v «Qaraqalpaq qaharmanli'q eposi'» si'yaqli' miynetlerinde so'z yetiledi.

Qaraqalpaq lingvistikasi'nda E.Berdimuratovti'n' «A'debiy tildin' funkcionalli'li'q stillerinin' rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'» (No'kis, 1973), «Ha'zirgi qaraqalpaq tili, leksikologiya» (No'kis, 1994) A.Bekbergenovti'n' «Qaraqalpaq tilinin' stilistikasi'» (No'kis, 1990), E.Allanazarovti'n' T.Jumamuratov do'retiwshiligindegi ko'rkem su'wretlew qurallari' boyi'nsha islegen kandidatli'q dissertaciyalari'nda troplar til

bilimi iliminin' ko'z qarasi'nan u'yreniledi. Al, poetikali'q jaqtan troplar ha'zirge shekem yeke ani'qlamalari'n ken' tu'rde arnawli' monografiyalar islegen joq. Troplar boyi'nsha poetikali'q ani'qlamalar yeke du'nya a'debiyati'nda sheshilmegen problema. Buni' biz Internet materiallari'nan ko'rdik. Internet materiallari'nda du'nya professorlari' troplar boyi'nsha wo'zlerinin' ilimiy maqalalari'n ja'riyalap, woni' du'nya a'debiyatchi'lari'na tali'qlawg'a qoyi'пти'. Soni'n' ushi'n da biz ilimiy basshi'm menen tan'lag'an temami'z aktual ma'sele dep woyleyman.

Jumi'sti'n' maqseti ha'm wazi'ypalari'. Bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda «Sha'ryar» da'stani'ndag'i' qaharmanlar obrazi'n, unamsi'z personajlar obrazi'n epizodli'q ko'rinishlerdegi su'wretlewerde qollani'lg'an troplar-metaforalar, metonimiyalar, ten'ew, giperbola, litota, epitet h.t.basqalardi' u'yreniw tiykarg'i' maqset yetip qoyi'lg'an.

Tiykarg'i' maqsetke yerisiw ushi'n to'mendegi ma'seleler wazi'ypa yetip belgilenedi:

- folkloristikada epos poetikasi'n u'yreniw din' ma'seleleri;
- qaraqalpaq folkloristikasi'nda turmi'sli'q da'stanlar poetikasi'ni'n' izertleniw jag'dayi'n u'yreniw;
- qaraqalpaq ilimpazlari'ni'n' poetikali'q jaqtan troplar boyi'nsha teoriyali'q ani'qlamalari'n u'yrenip shi'g'i'w;
- rus ilimpazlari'ni'n' poetikali'q jaqtan troplar boyi'nsha teoriyali'q ani'qlamalari'n u'yrenip shi'g'i'w;
- «Sha'ryar» da'stani'nda qaharmanlar obrazi'n jasawda qollani'lg'an troplardi' ko'rkem tekstler tiykari'nda tallaw;
- hayal-qi'zlar [Sharyardi'n' qari'ndasi', su'ygen yari', anasi' h.t.b.]
- unamsi'z obrazlardi' jarati'wda [pacha, Ma'stan mama, maqluqlar] qollani'lg'an fantastikali'q ha'm mifologiyali'q su'wretlewer ha'm troplardi'n' qollani'w wo'zgesheliklerin u'reniw;
- qaharmanlardi'n' maqluqlar menen ayti'si'wi'nda qollani'lg'an ko'rkem su'wretlewerdi talqi'law.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'sti'n' ilimiy jan'ali'g'i'. Bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda qaralpaq awi'zeki do'retiwshiliginin' durdanalari' yesaplang'an «Sharyar» da'stani'ndag'i' qaharmanlar obrazi'n jarati'wda troplardi'n' (metaforalar, metonimiyalar, ten'ew, giperbola, epitet h.t.b.) qollani'li'wi' eposti'n' poetikali'q ma'seleleri ha'zirgi zaman talaplari'na say ha'r ta'repleme ken' tu'rde teoriyali'q jaqtan analizlenedi. Ilimiy izertlew obekti yetip ali'ng'an «Sha'ryar» da'stani'ni'n' qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' keyingi da'wirde

ko'rkemlik jaqtan jetilisiwinde, ideya-tematikali'q bag'dari'ni'n' ken'eyiwindegi a'hmiyeti ko'rsetiledi.

Metodologiyali'q tiykari'. Pitkeriw qa'nigelik jumi'sti' jazi'w bari'si'nda a'sirler dawami'nda qa'liplesken progressiv ko'rkem yestetikali'q bahali'qlardi', jan'a da'wirdin' demokratiyali'q ideyalari'n, ha'zirgi zaman milliy rawajlani'w ideologiyasi'n metodologiyali'q tiykar si'pati'nda qollandi'q. Sonday-aq Wo'zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimovti'n' «Yuksak manaviyat-engilmas kuch» -dep jazi'lg'an miynetinede su'yendik.

Qa'nigelik jumi'sti'n' ilimiy teoriyali'q tayani'shi' si'pati'nda belgili teoritikler V.M.Jirmunskiy, G.N.Pospelov, L.I.Timofeev, N.I.Konrad, V.V.Vinogradov, N.K.Gey, A.Kvyatkovskiy, B.V.Tomashevskiy, A.N.Veselovskiy, N.Da'wqaraev, I.Sag'i'yotov, Q.Ayi'mbetov, Q.Maqsatov h.t.b. folkloristika boyi'nsha izertlewlari bizin' jumi'si'mi'z ushi'n teorli'q tayani'sh boli'r xi'zmet yetedi.

Jumi'sti'n' quri'li's. Bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si' kirisiw ha'm juwmaqtan ti'sqari' «Turmi'sli'q da'stanlar poetikasi'ni'n' izertleniwi», «Epos poetikasi'n izertlewdin' teoriyali'q ma'seleleri», «Troplar haqqi'nda teoriyali'q tu'sinik», «Sha'ryar» da'stani'nda troplardi'n' a'hmiyeti, «Bas qaharman obrazi'n jarati'wda troplardi'n' xi'zmeti», «Unamsi'z obrazlardi' qollani'wda troplardi'n' xi'zmeti» dep atalg'an yeki bap ha'm wolar wo'z ishinde birneshe paragraflardi' qamti'p aladi'. Jumi'sta qoyi'lg'an ma'sele boyi'nsha teren' teoriyali'q tallawlar islenip, belgili bir na'tiyjeler berilgen. Son'i'nda jumi's jazi'w bari'si'nda paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi beriledi.

I-Bap. Turmi'sli'q da'stanlar poetikasi'ni'n' izertleniwi.

1.1. Epos poetikasi'n izertlew din' teoriyali'q ma'seleleri.

Folkloristikada epos poetikasi'n izertlew aktual ma'selelerden yesaplanadi'. Da'stanlardi'n' syujeti, kompoziciyasi', ko'rkemlik ha'm janrli'q qa'siyetleri, bayanlaw usi'li' xali'q awi'zeki do'retiwshiliginin' wo'zine ta'n poetkali'q wo'zgesheligin belgileydi. Bul ma'selege arnalg'an jumi'slar rus folkloristikasi'nda ju'da' yerteden baslanadi'. Mi'sali', M.P.Shtokmar «İssledovaniya v oblasti russkogo narodnogo stixoslojeniya» [Moskva, 1952], V.M.Sidelnikov «Poetika russkoy narodnoy liriki» [Moskva, 1959] miynetlerin jazdi'.

Tu'rkiy xali'qlar folkloristikasi'nda da da'stanlar poetikasi' ma'sesele a'dewir da'rejede izertleniledi. Folklordi' izertlewshi ko'pshilik ilimpazlar bul ma'selege toqtag'anda, V.Radlov miynetlerin atap wo'tedi. Woni'n' «Obrazci' narodni'y literaturi' tyurkskix plemen jivushix v yujnoy Sibiri i jungarskoy stepey» miynetinde tu'rkiy xali'qlar poeziyasi'nda uyqas ma'selesine baylani'sli' teoriyali'q mag'li'wmatlar keltiredi. Bul ilimpazdi'n' izertlewleri haqqi'nda folklorist Q.Maqsetov ken' tu'rde sholi'w jasaydi'.

Radlovti'n' «Obrazci' narodnoy literaturi' severni'x tyurkskix plemen» miynetinde qosi'qlari'ndag'i' fantaziyali'q su'wretlewler, tu'rli uyqaslardan paydalani'w usi'llari' ko'rsetiledi. Prof Q.Maqsetov ilimpazdi'n' bul jumi'si' haqqi'nda V.Radlovti'n' uli'wma tu'rkiy xali'qlari'ni'n' poeziyasi', sonday-aq bo'lip alg'anda qaraqalpaq xalki'ni'n' ko'rkem tili jo'ninde aytqan pikirleri qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' poetikasi'n izertlewde yesapqa ali'ni'wi' tiyis, -dep jazadi'.

F.Korshti'n' «Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo arxeologicheskogo obshestva» miynetinin' «Drevneyshiy narodni'y stix tureckix plemen» dep atalg'an won tog'i'zi'nshi' tomi' tu'rkiy xali'qlari'ni'n' yeski qosi'qlari'ni'n' poetikasi'n

izertlewge arnalg'an. Avtor tu'rkiy xali'qlardag'i' qosi'qlardi' didaktikali'q, lirikali'q, qaharmanli'q, ta'riyplew, jumbaq, naqi'l dep bir neshe tu'rlerge aji'ratadi'. Wolardag'i' buwi'n sanlari'n u'yrene woti'ri'p, jети buwi'nli' tu'rin yen' yeski tu'rkiy qosi'qlari'ni'n' u'lgisi dep ko'rsetedi.

V.Gordlevskiydin' «İz nablyudeniy nad tureckoy pesnyu» miynetinde V.Radlovti'n', F.Korshti'n' tu'rkiy qa'wimlerinin' qosi'q quri'li'si' haqqi'nda ayti'lg'an pikirlerine su'yene woti'ri'p, Wosman tu'rklerinin' xali'q qosi'qlari'ni'n' metrikasi', texnikali'q formasi' boyi'nsha teoriyali'q juwmaqlar beredi. Avtor poeziyadag'i' wo'lshemdi, uyqas quri'wdi' xali'q awi'zeki do'retiwshiliginen izleydi, woni' yag'ni'y xali'q qosi'qlari'n jazba poeziyani'n' payda boli'wi' ha'm qa'liplesiwinde, woni'n' poetkali'q wo'zgesheliklerinin' tiykari' retinde qaraydi'.

Folklorist Q.Maqsteov tu'rkiy xali'qlar poeziyasi'ndagi' qosi'q quri'li'si'n izertlegen polyak ilimpazi' T.Kovalskiydin' «K voprosam formalnogo izucheniya poeziy tureckix narodov» kitabi'na ayri'qsha baha beredi.

Bul keltirilgen jumi'slarda Worta Aziya xali'qlari' eposi'ni'n' poetkasi' tuwrali' ken' tu'rde analiz yetilmeydi, wol tek g'ana tu'rkiy xali'qlari' poeziyasi'ni'n' ko'rkemlik ma'selelerine baylani'sli' uli'wma teoriyali'q juwmaqlar islenedi.

1947-ji'li' Moskvada baspadan shi'qqan V.M.Jirmunskiy ha'm X.T.Zarifovti'n' eposqa arnalg'an miynetinde Worta Aziya xali'qlari'ni'n' eposi'n izertlewge qarati'lg'an da'slepki baslama boldi'. Kitapta eposlarda qaharman obrazi'n jasawda qollani'latug'i'n so'zler, wonda motivler haqqi'nda keltirilgen, da'wlerdin' obrazi', mastan kempir ha'm woni'n' obrazi'n su'wretlew, wo'zbek da'stanlari'ni'n' syujeti ha'm kompoziciyasi', stili, poetikasi' haqqi'nda ken' toqtaladi'. Wo'zbek xali'q eposlari'ndag'i' uyqas quri'w wo'zgesheliklerine mi'sallar keltiredi. Eski da'standag'i' qosi'qlardi'n' romantikali'q da'standag'i' qosi'qlardan ayi'rmashi'li'g'i' haqqi'ndag'i' belgiler ko'rsetiledi. [426-446 betler].

Sunday-aq 1958-ji'li' Moskvada «Voprosi' izucheniya eposa narodov SSSR» atli' kitaptag'i' ilimiy maqalalarda folkloristikadag'i' teoriyali'q ma'seleler u'yreniledi.

XX a'sirdin' 50-ji'llari'nda Worta Aziya ha'm Qazaqstandag'i' tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' eposi'n izertlewshi A.K.Borobkovti'n' «Voprosi' izuchenie tyurkoyazi'chnogo eposa narodov Sredniy Azii i Kazakstana» degen maqalasi'nda epos poetikasi'na ayri'qsha di'qqa awdaradi'. Wol qaraqalpaq, wo'zbek, tu'rkmen xali'q da'stanlari'ndag'i' waqi'yalardi' bir-biri menen baylani'sti'ri'wda qosi'q penen qara so'zdin' aralasi'p keliw jag'dayi'n, qosi'qlardi'n' belgili bir namag'a sali'p ayti'wi' si'yaqli' wo'zgesheliklerin ko'rsetedi.

«Ma'spacha» da'stani'ni'n' poetikasi' haqqi'nda Qaraqalpaq romantikali'q qaharmanli'q poemasi' «Ma'spacha» da segiz buwi'nli', son'g'i' turaqli' rifmasi' joq u'sh qatardan turatug'i'n qaharmanli'q poemalar ushi'n ta'n bolg'an qosi'qlar u'sh qatari' won bir buwi'nli' ha'm to'rt qatarli' sezig buwi'nli', birinshi, yekinshi ha'm to'rtinshi qatarlari' uyqasi'p ketetugi'n qosi'qlar menen almasi'p keledi. Qosi'qti'n' bunday ha'r qi'yli' wo'lshe'mi ha'm formalari' ayti'lajaq poetikali'q woy-pikirdin' xarakterine qarap belgilenedi. Wolar soni'n' menen qaraqalpaq eposi'ni'n' rawajlani'wi'nda, woni'n' qon'si' wo'zbek, tu'rkmén a'debiyatlari'ni'n' do'retiwshilik usi'llari'n qabi'l yetiwini'n' de na'tiyjesi boli'p yesaplanadi'¹.

M.A'wezov «Kirgizskaya narodnaya geroicheskaya poema Manas» degen miynetinde eposti'n' poetikasi'na ayri'qsha toqtali'p, eposti' izertlewdegi basqa da problemag'a di'qqat awdaradi'yu bul miynette a'debiy shi'g'armada waqi'yani' su'wretlew (opisaniya), bayanlaw (povestvovanie), dramatizaciyani'n' eposti'g'i' worni', «Manas» da'stani'na ta'n avtor so'zi, qaharman so'zlerinin' beriliwi, ta'biyat ko'rinishlerinin' su'wretleniwi, da'stanni'n' qosi'q quri'li'si' ham wondag'i' uyqasqa baylani'sli' eposti'n' poetikali'q leksikasi', yumor, eposti' atqari'wshi'lar haqqi'nda so'z yetedi. Avtor epos poetikasi'n' izertlewde to'mendegishe talap qoyadi': poemalardi'n' formasi'n' aldag'i' waqi'tcha izertlewdin' tiykarg'i' wazi'ypasi' – olardi'n' til stili, so'zlik qurami'n, u'yqaslari'n, seslik du'zilisin ha'm sistaksislik oborotlari'n bul shi'g'armalardi'n' yen' son'g'i' atqari'wshi'si'ni'n' ha'm mu'mkin bolg'ani'nsha wonnan buri'ng'i'lardi'n' da avtorli'q texnikasi'n u'yreniw maqsetinde anilz jasawdan ibarat².

Tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' folkloristikasi'nda eposlardi'n' poetikasi'n izertlewge arnalg'an M.İ.Bagdanovani'n', A.A.Bolitovani'n', M.Sheyxzadani'n' miynetleri bar.

Qaraqalpaq eposlari'ni'n' poetikasi'n izertlew XX a'sirdin' 60-ji'llari'nan baslanadi'. Wolar da ilimiy jurnallarda ja'riyalang'an maqalalardan ibarat boldi'. Bular Q.Maqsatovti'n' «Sha'ryar» da'stani'ni'n' tili haqqi'nda³, «Sravneniya v karakalpakskoy versii eposa» «Alpami's»⁴, xudojestvennoy povtori' v epose «Alpami's»⁵, «Epiteti' v epose «Alpami's»⁶ atli' maqalalari' yedi. Prof.Q.Maqsatovti'n' 1962-ji'li' baspadan shi'qqan «Qaraqalpaq» qaharmanli'q da'stani' «Qi'ri'q qi'z» monografiyasi'ni'n' bir bo'limi eposti'n' ko'rkemlik qa'siyetlerin u'yreniwge aji'rati'lg'an.

¹ Боробков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана. -Вопросы изучения эпоса народов. СССР. –Москва, 1958, стр 69.

² Әўезов М. Киргизский героический эпос. «Манас». _Москва, 1961, стр 67-84.

³ ӨзССР ИА ҚК филиалының «Хабаршысы», 1960, №2, 52-60 бет.

⁴ Вестник КК филиалы АН УзССР, 1961, №2, стр 53-60 бет.

⁵ Вестник КК филиалы АН УзССР, 1962, №3, стр 84-91 бет.

⁶ Вестник КК филиалы АН УзССР, 1964, №1.

Al, İ.Sag'i'ytov bolsa, qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' kompoziciyali'q quri'li'si', syujetlik wo'zgerisleri, su'wretlew qurallari', qosiq quri'li'si' haqqi'nda azi'-kem bolsa da tallaw jasap wo'tedi.

Bunnan basqa qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' poetikasi' A.Aliev, Q.Maqssetov, Q.Ma'mbetnazarov, J.Nizamatdinov, Pali'mbetovlardi'n' maqalalari'nda so'z yetiledi.

Prof. Q.Maqssetov wo'zinin' monografiyasi'nda akademik V.V.Vinogradovti'n' poetika iliminin' wazi'ypalari' haqqi'ndag'i' ko'rkem so'z tvorchestvosi'nda poetikali'q shi'g'armalardi' quraytug'i'n qurallar menen usi'llar formalar menen tu'rler ha'm a'debiy shi'g'armalardi'n' strukturani'n' tipleri menen janrlari' haqqi'ndag'i' ilim iretinde poetika tek poetikali'q so'z qubi'li'slari' g'ana yemes, al a'debiyat shi'g'armalari'ni'n' ha'm awi'z yeki xali'q do'retpelerinin' quri'li'si'ni'n' ha'r qi'yli' ta'replerin qamti'wg'a umti'ladi'¹, -degen pikirlerin basshi'li'qqa ala woti'ri'p, da'stanlardi'n' a'hmiyetli ma'selelerin izertlew jumi'si'nda ha'r ta'repleme qarasti'radi'.

Prof. Q.Maqssetovti'n' «qaraqalpaq eposi'» degen miyneti Qurbanbay ji'raw repertuari'na baylani'sli' ma'selelerdi qarasti'radi'. Woni'n' repertuari'nan wori'n alg'an «Qi'ri'q qi'z», «Er Ziywar», «Qanshayi'm», «Menqiqal», «Qurbanbek», «Jan A'dil», «Baltakiy bati'r», «Alpami's», «Ersayi'm», «Jahansha», «Sa'limjan», «İlimxan», «Xatamtay», «Xadji Gerey», «Er Qosay», «Bozaman», «Sherin-Sheker» da'stanlari' analizlenedi². Bul monografiya ilimiy ja'ma'a'tchilik ta'repinen joqari' bahalanadi'.

Qaraqalpaq folklori'ni'n' jetik mamani' N.Da'wqaraev qaraqalpaq da'stanlari' haqqi'nda qi'sqasha bolsa da bahali' pikirler aytadi'. Jumi's tikkeley epos poetikasi'na arnalmag'an menen bul ma'selenin' keleshekte u'yreniwine baslama boladi'. İlimpaz ta'repinen qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' xali'qli'g'i', idealli'g'i', qaraqalpaqlardi'n' bir neshe a'sirlik turmi'si' ashi'p beriledi, birinshiden boli'p da'stanlardag'i' obrazlarga obektiv si'patlama beredi.

N.Da'wqaraevti'n' eposlar boyi'nsha jumi'si'ni'n' bahali'li'g'i' sonda, al son'g'i' da'wirde folkloristika iliminin' payda boli'wi'na tiykar saldi'. Al, Q.Maqssetov bolsa, wo'zinin' «Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ko'rkem awi'zeki do'retpeleri» degen miynetinde «Sha'ryar» da'stani'na qi'sqasha sholi'w jasaydi'. Wonda da'standag'i' ten'ewler, epitetler, giperbolalar, metaforalardi'n' jiyi qollang'ani'n, qaharmanlardi'n' obrazi'n, qi'sqasha syujetin ko'rsetken³.

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, Москва, 1963, стр 184.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақский эпос. Ташкент, «Фан», 1976.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери», Нөкис, «Билим», 1996, 297-бет.

Qaraqalpaq ji'rawlari' «Sha'ryar» da'stani'ni'n' ta'kirarlanbaytug'i'n tu'p nusqalari' suli'w versiyasi'n do'retken.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' tiykarg'i' mazmuni' qa'liplesiwine, ko'rkemlik wo'zgesheliginin' jasali'wi'nda XIX a'sirde wo'tken ataqli' ji'raw Nurabi'llani'n' xi'zmeti ayri'qsha bolsa kerek.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' waqi'ya worta a'sir da'wirine tuwra keledi. Bul da'stanni'n' tiykarg'i' wo'zegin qurag'an menen wonda ju'da' yerte zamanlar menen baylani'si'p ketken periler, qullar, duwa, adamlardi'n' tas boli'wi', tiriliwi, tag'i' basqa toli'p ati'rg'an ta'biyattan ti's waqi'yalardi'n' su'wretleniwi wori'n alg'an. Bular da'stanni'n' uzaq da'wirlik waqi'ya baylani'slari'n wo'z ishine alatug'i'ni'n ko'rsetip turadi'.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' qi'sqasha mazmuni' to'mendegishe: Shahiydarap degen patchani'n' 9 hayali' da tuwmay perzenciz boli'p, perzent dag'i'nan taxti'n taslap ketip barati'rg'anda jolda tu'n ishinde jaylari'nda sharq iyirip ati'rg'an u'sh qi'zdi' ko'redi. Wol qi'zlardi'n' birewi «patcha meni alsa, bir pillani'n' jipeginen la'shkerlerine shati'r islep berer yedim» dese, yekinshisi: «meni patcha alsa, bir arpani'n' da'nesinen la'shkerlerine azi'q awqat islep berer yedim» deydi. U'shinshisi: «patcha meni alsa, bir ul menen bir qi'z tuwi'p berer yedim» yedim. Buni' yesitken patcha taxti'na qayti'p kelip, Toman wa'zir degen wa'zirin qi'zlardi' aytti'ri'wg'a jiberedi. Toman qi'zlardi'n' a'keleri menen kelisip, qi'zlardi' patcha sarayi'na ali'p keledi. Xan kelip qi'zlardi'n' wa'delerin soraydi'. Ekewinin' wa'desi push boli'p, saraydan quwi'ladi'. U'shinshisi qi'z-Gu'lshara wo'zinin' wa'desinde turadi'. Ayi'-ku'ni toli'p Gu'lshara tuwmag'a meyil boladi'. Xan shika'rg'a ketedi. 9 xani'm jamanli'q yetip, ma'stan mamani'n' ja'rdemi menen woni'n' tuwg'an bir ul menen bir qi'zi'n hawi'zg'a taslati'p, yesinen tang'an Gu'lsharani'n' qoyni'na «tuwg'ani'n' pi'shi'q penen ku'shik» dep sali'p qoyadi'. 9 xani'mnan para alg'an duwaxan menen palshi'lar da wo'tirik so'yleydi. Qa'ha'rlengen patcha Gu'lsharani' zindang'a taslatadi'. Hawi'zg'a taslang'an bayag'i' balalardi' tog'i'z xani'mni'n' shori'si'ni'n' birewi ko'redi. Wol hayallarg'a bul tuwrali' ayti'p baradi'. Hayallar buni' wo'lgenshe uri'p, aytpayman degen wa'desin ali'p, ma'stan kempirdin' woylasi'g'i' menen uyi'radi' Qodar qul arqali' balalardi' wo'ltiriwge buyi'radi'. Qodar qul tawg'a barsa taw so'ylep, suwg'a barsa suw so'ylep, sho'lge barsa sho'l so'ylep, balalardi' qori'qqani'nan jol da'rbentine tiri taslap ko'yeklerin aq qani'nan boyap, wo'tirikten balalardi' wo'ltirdim dep baradi'. Tawda qali'p kiyik yemizgen balalardi' ja'ne bul jurtti'n' xani' Shasi'wardi'n' Qaraman degen quli' tawi'p aladi'. Shasi'war da perzentiz yedi. Qaramanni'n' qoli'nan balalardi' tarti'p alg'anday aladi'. Shasi'wardi'n' hayali' Aqda'wlet tuwmasada tuwg'anday balalardi'n' anasi' boladi'. Qi'zdi'n' ati'n A'njim, uldi'n'

ati'n Sha'ryar dep bir diywana qoyadi'. Balalar mektep te woqi'ydi', yerjetedi. Sha'ryar bag' do'retedi. Bag'di'n' hawazasi' ko'p jerge yesitiledi. Darapshani'n' hayallari' tog'i'z xani'm da Sha'ryardi'n' xabari'n yesitip tiri yekeninen qorqi'p, mamag'a ko'p du'nya berip, Sha'ryardi' wo'ltirip keliwge jiberedi. Ma'stan mama ko'p ha'leklenip, Sha'ryardi'n' bag'i'na kirip, ha'r qi'yli' ta'siller menen Sha'ryardi' Bu'lbilgo'yani'n' jurti'na jiberedi. Sha'ryar Bu'lbilgo'yadan jen'ilip tas boli'p qaladi'.

A'njim atasi'nan ruxsat ali'p, Sha'ryardi' izleydi. Jahangerdin' ko'megi menen Bu'lbilgo'oyini' jen'ip ag'asi'n bosatadi'. Bu'lbilgo'ya qalasi' menen Sha'ryardi'n' bag'i'na keledi. Darapsha menen Sha'ryardi'n' arasi'nda qatnas baslani'p Jahangerdin' ko'megi menen Sha'ryar atasi'n tani'ydi', anasi'n zindandan qutqaradi'. Zindanda anasi' jaqsi'li'q yetken shopang'a A'njimdi beredi. Tog'i'z xani'm, ma'stan kempir wo'lim jazasi'na tarti'ladi'. Da'stan usi'layi'nsha tamam boladi'.

Da'stanni'n' ha'r bir varianti'nda u'lken ayi'rmashi'li'qlardi' ko'riwge boladi'. Mi'sali', da'stanni'n' baslani'wi' Wo'teniyaz ji'raw varianti'nda «O A'reptin' xalqi'nda, Emen degen jurti'nda» delinse Qulamet ji'rawda «Ko'p nog'aydi'n' ishinde Ulli' nog'ay jurti'nda» dep keltiriledi. Eki varianta da waqi'yani'n' uzi'nli'-qi'sqali' su'wretleniwinde, geypara mazmun wo'zgesheliklerinde ayi'rmashi'li'qlar sezilip turadi'. Qulamet ji'rawdi'n' varianti'nda baylardi'n' qi'zlari' Shahiydarap patchani'n' «Zu'ryaci'z taxt wol ji'lan, taxti' quri'si'n neteyin, mali' quri'si'n qayteyin» dep kelip barati'rg'an xabari'n yesitedi. Al Wo'teniyaz ji'raw varianti'nda qi'zlar bunnan xabarsi'z-aq yen' ulli'si' «Sin'lilerim, mi'nda kelin', ga'pime qulaq sali'n', kewlimde bir isim bar» dep so'zin «atam i'qtiyari'mdi' berse, qa'legeninshe tiy dese, Shahiydarap meni alsa, sa'wgilik yari' qi'lsa» dew menen baslanadi'. Qulamet ji'raw varianti'nda baylardi'n' atlari' A'libay, Da'nibay, Sari'bay, Shasi'war, delinse Wo'teniyaz ji'raw Ag'i'mbay, Da'nebay, Na'zimbay, Sasi'war dep ji'rlyaydi'. Qulamet ji'raw Toman wa'zirdin' ha'wlisi dese, Wo'teniyaz Toman wa'zirdin' qalasi' dep so'z yetedi. Qulamet ji'rawdi'n' ji'rlawi' boyi'nsha Sasi'war Shahiydarapti'n' sorami'nan basqa yeldegı patcha, al Wo'teniyaz ji'raw Sasi'wardi' Shahiydarapti'n' qarawi'ndag'i' bay adam yetip ko'rsetedi ha'm Shahiydarap Sasi'wardi'n' bergen toyi'na keledi. Qaraman Wo'teniyaz ji'raw varianti'nda Sasi'wardi'n' sawdageri boli'p xi'zmet atqaradi'. Al Qulamet ji'raw Qaramandi' Sa'rkarda, bati'r palwan dep ko'rsetiw menen da'rbent jolg'a kelip, ko'mir a'keletug'i'n xi'zmetkeri yetip ji'rlyaydi'. «Sha'ryar» da'stani'ni'n' Jumabay ji'raw varianti' da u'lken qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'radi'. Jumabay 1929-ji'li' tuwi'lg'an. Esemurat ji'rawdi'n' sha'kirti, wonnan «Sha'ryar» da'stani' 1959-ji'li' jazi'li'p ali'ndi'. Jumabay ji'raw varianti'ni'n' wo'zgesheligi ba'rinen de buri'n da'stanni'n' buri'ng'i' ustazlarg'a qarag'anda (Mi'sali',

Esemurat, Wo`teniyaz, t.b.) qanday da`rejede wo`zgeris boli`wi` menen si`patlanadi`. Sonli`qtan woni`n` varianti`nda geypara yepizodlardi`n` ha`zirgi da`wirge biyimlirek ali`ng`ani`n` az da bolsa seziwge boladi`. Mi`sali`, buri`ng`i` ji`rawlar «Darapsha patchani`n` qi`ri`q quli` bar yedi» dese, Jumabay «pachani`n` qi`ri`q jigiti bar yedi, qi`rqi` ha`m boydaq yedi» deydi. Basqa ji`rawlarda tawda na`reste hali`nda jatqan A`njim menen Sha`ryar ku`n boli`p ko`rinedi. Al Jumabay ji`raw «Eki bala wot yan`li` ko`rinedi» deydi t.b. Da`stanni`n` A`bdireyim ji`raw varianti` 1939-ji`li` jazip ali`ng`an. Woni`n` ko`lemi mashinka jazwi`nda 95 bet A`bdireyim ji`raw varianti`ni`n` da`slepki jag`i` Esemurat, Qulamet, Wo`teniyaz variantlari` menen uqsas, biraq Sha`ryardi`n` qari`ndasi` A`njimnin` ko`megi menen Bu`lbilgo`yani` jen`ip kelgennen keyingi yepizodlardi`n` ko`bisi tu`sip qali`p, ku`ta` qi`sqa berilgen.

«Sha`ryar» da`stani`ni`n` syujeti ha`r qi`yli` formada belginin` toli`qli`g`i`, ha`r ji`rawdi`n` jeke ayi`rmashi`li`g`i`ni`n` barli`gi` da`stanni`n` Esemurat, Wo`teniyaz, Qulamet, Qi`yas ji`raw variantlari`nda ayri`qsha bayqaladi`. Bul variantlar shi`n ma`nisinde xali`q boli`w menen barli`q jag`i`nan jetilissen da`stanni`n` bahali` u`lgileri yekenin ayti`w kerek.

«Sha`ryar» da`stani`ni`n` syujeti ha`r qi`yli` formada belgili bir milliy versiyali`q jobada A.S.Pushkinnin` Shi`g`i`s xali`qlari`ni`n` yertekler tiykari`nda jazg`an, «Patcha Saltan haqqi`nda yertek» shi`g`armasi`, qazaqlardi`n` «Mun`li`-Zarli`q» da`stani`, tu`rklerdin` «Dilrukesh», wosetinlerdin` «Mi`s minardag`i` tulg`asi` jez qi`z» yertekleri menen sabaqlas yekenligi ayti`w kerek. Bulardi`n` syujet baylani`si`ni`n` jaqi`nli`gi`n qaraqalpaqlardi`n` «Sha`ryar» da`stani` arqali` boldi` ma yamasa kerisinshe boldi` ma, buni` ani`qlaw qi`yi`n. Degen menen bul do`retpelerdin` syujetlerinin` jaqi`nli`g`i` hayran qalarli`q fakt.

A.S.Pushkin yerteginin` basi` qaraqalpaqsha Sha`ryardi`n` baslani`wi`na uqsas mi`naday yetip beriledi.

Pryali pozdno vecherom.

Tri devici` pod woknom.

«Kabi` ya bi`la carica

Govorit wodno devica»

To na ves kreshenni`y mir

Prigotivila b v pir,

- «Kabi` ya bi`la carica, -

Govorit yeë sestrica. –

To na ves bi` mir wodna

Natkala ya polotna”

- “Kabi’ ya bi’la carica, -
Tretya molvila sestrica, -
Ya b dlya batyushki carya
Rodila bogati’rya”!

Pushkin yertegi boyi’nsha patcha Saltan u’sh qi’zg’a da u’ylenedi. Kishi hayali’ ul tuwadi’, patchani’n’ wo’zi uri’sqa ketip qalg’an boladi’. U’lken hayallari’ patchashag’a kishi hayali’n’ «qurbaqa» ti’shqan ba, a’ytewir haywang’a qusag’an ba’leni tuwg’ani’n’ xabarlaydi’. Pacha hayali’n’ balalari’ menen bochkag’a sali’p ten’izge taslatadi’. Wolar Aman-esen shi’g’i’p, ten’izdin’ bir atawi’nda jasay beredi. Bala ten’izde quw boli’p ju’rgen qi’zg’a jaqsi’li’q yetip bir qalag’a kelip, knyaz boli’p Gvidon degen at aladi’. Gvidonni’n’ u’stinen wo’tken ka’rwanlar, woni’n’ sa’lemin Saltan patchag’a ayti’p baradi’. Gvidon aq kuw boli’p ko’ringen bayag’i’ qi’zdi’n’ ja’rdemi menen shi’bi’n’ boli’p bari’p, Saltan patchani’n’ sarayi’ndag’i’ awhaldi’ bayqaydi’. Saltan patchani’n’ Gvidong’a baraman degenine qarsi’ turg’an hayallari’ni’n’ ko’zin shag’adi’. Gvidon aq quw boli’p ju’rgen ki’zga u’ylenedi ham woni’n’ bati’r woti’z ag’asi’ menen tani’sadi’. Wolar Chernomor degen u’lkenin’ basshi’li’g’i’nda Gvidonni’n’ qalasi’n’ qorg’aydi’. Qayta-qayta Gvidonni’n’ sa’lemlesinen keyin qati’nlari’n’ ti’n’lamay Saltan patcha jamanli’q yetken hayallardi’ kuwi’p jiberedi.

Eki shi’g’armadagi’ da’lil birligi, patchalardi’n’ perzencizligi, bola tuwg’an hayaldi’n’ muptala boli’wi’, patchani’n’ basqa hayallari’ni’n’ bug’an sebepshi retinde ko’riniwi, son’i’nan tu’sinisip, ata ha’m balani’n’ qosi’li’wi’ gu’nali’lardi’n’ jazag’a tarti’li’wi’ «Sha’ryar» da, Pushkin yerteginde de birdey beriledi. Bul uli’wma syujetlik qubi’li’s yeki shi’g’armada da barli’q jag’i’nan u’lken wo’zgeshelikler menen bayan yetilgen. Joqari’dag’i’day mazmundag’i’ tu’rk yertegi «Dilrukesh» te de, wosetin yertegi «Mi’s minardag’i’ tulg’asi’ jez qi’z» da da qalay bolsa solay ushi’ratami’z. Sonday-aq tap usi’ mazmundag’i’ «Apali’-sin’lili u’sh qi’z» atli’ qazaq yerteginde de ko’riwge boladi’.

«Sha’ryar» da’stani’ni’n’ syujetlik quri’li’si’nda ko’p g’ana basqa qaraqalpaq da’stanlari’ndag’i’day usasli’qlar bar. Sonday-aq «Sha’ryar» da qaraqalpaq xali’q yerteklerinde jiyi ushi’rasi’p woti’ratug’i’n’ qi’yali’y ha’diyseler: balalardi’n’ hayran qalarli’q tuwi’li’wi’, wolardi’n’ kekillerinin’ alti’nnan boli’wi’, birewi ku’n, birewi ay boli’p ko’riniwi, balalardi’n’ suw asti’nda wo’lmewi, ma’stan kempir, patchani’n’ zuli’m hayallari’, suwdi’n’ tasti’n’, sho’ldin’ so’ylewi, haywanlarg’a til pitiwi, ji’lanlardi’n’ adam kelbetine keliwi, jer asti’ndag’i’ patchali’q, adamni’n’ duwa menen qalalardi’n’ ko’ship ju’riwi bayqaladi’. t.b. «Sha’ryar» g’ana yertek ha’m da’stanlardi’n’ do’reliwi usi’llari’nan paydalani’li’p,

qaraqalpaq ji'rawlari' ta'repinen bir neshe ju'z ji'llar dawami'nda jetilistirilgen shi'n ma'nisindegi xali'q poeziyasi'ni'n' u'lgisi.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' ideyali'q mazmuni' da'stanni'n' do'regen da'wiri menen ha'm da'standi' do'retiwshilerdin' atqari'wshi'lardi'n' du'nyag'a ko'z qarasi' menen ti'g'i'z baylani'sqan. Basqa qaraqalpaq da'stanlari'ndag'i'day-aq «Sha'ryar» da'stani'nda a'dillik penen a'dilsizliktin' qarama-qarsi'li'g'i', yen' aqi'ri'nda a'dilliktin' adamgershiliktin' jen'ip shi'g'i'wi' da'stanni'n' ideyali'q mazmuni'nda tiykarg'i' ha'm basli' wori'ndi' iyeleydi. A'dillik ta'repi shi'g'armani'n' bas qaharmanlari' – Sha'ryar, A'njim, Gulshara t.b. Wolardi'n' toparlari'ni'n' ha'reketi menen belgilenip, a'dilsizlik ta'repi tog'i'z xani'm, ma'stan kempir, Bu'lbilgo'ya qusag'an basli' qaharmanlardi'n' talabi'na qarsi' ku'shler menen su'wretlenedi.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' personajlari'n a'dettegidey yeki toparg'a- unamli' ha'm unamsi'z obrazlar topari'na bo'liwge boladi'. Da'stanlarda da geypara qospali'li'g'i' boyi'nsha tan'landi'ratug'i'n obrazlar boladi'. Mi'sali', bug'an Darapsha obrazi'n ko'rsetiwge boladi'. Basli' unamli' obrazlar qatari'na Gu'lshara, A'njim, Sha'ryar, Shasi'war, Aqda'wlet, Toman, wa'zir, shopan obrazlari'n, unamsi'z obrazlar topari'na tog'i'z xani'm, ma'stan kempir, Qodar, mollalar, palshi'lar kiredi. Sonday-aq da'standa unamli' jobada Jahanger obrazi', unamsi'z jobada Bu'lbilgo'ya obrazlari'n ko'rsetiwge boladi'. Gu'lshara wo'zinin' qi'yi'n ta'g'dirine qaramastan wo'z balalari'na qosi'li'p, baxi'tli' boli'w joli'nda mu'ptala boladi'. Wol wo'z tilegine, wo'z yerine su'ttey aq, hadalli'q penen ha'reket yetetug'i'n gu'nasi'z jan. Woni'n' yen' jaqsi' tilek woylari' nag'i'z adamgershilik qa'siyetleri menen puwlang'an. Sonli'qtan woni'n' obrazi'n qaraqalpaq folklori'ndag'i' yen' jaqsi' obrazlar qatari'na qoyi'wg'a boladi'.

Sonday-aq «Sha'ryar» da'stani'ndag'i' A'njim obrazi' da ayri'qsha qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'radi'. Woni'n' obrazi'nda aqi'lli'li'q penen ma'rtlik ten'dey wori'n alg'an. Sha'ryardi'n' tas boli'p qalg'an jerinen Bu'bilgo'yani' jen'ip qutqari'wi', jolda aq ji'lan menen qara ji'lanni'n' uri'si'na qatnasi'wi' bug'an da'lil boladi'. A'njimdegi aqi'lli'li'qa qosa bati'rli'g'i' woni'n' obrazi'ni'n' ko'zge tu'ser belgilerinen yesaplanadi'. Bul jag'i'nan wol Alpami's, Qoblan, Ari'slan qusag'an bati'rlardi'n' qari'ndaslari'n yeske tu'siredi. A'njim obrazi' u'lken adamgershilik belgileri menen toli'. Soni'n' menen birge Gu'lshara obrazi'nda ha'lsizlik ta'g'dirge qayi'l boli'wshi'li'q ushi'rap woti'rsa, A'njim obrazi'nda yer ju'reklilik, bati'rli'q, sheshiwshi tu'rde wo'z maqsetine jetiwge ha'reket yetiwshilik jeterli wori'n alg'an.

Da'stanni'n' tiykarg'i' obrazlari'ni'n' birewi –Sha'ryar obrazi'. Bul obrazda ko'p g'ana turmi'sli'q ha'm miflik ha'diyseler wori'n algan. Woni'n' Shahzada boli'wi'na qaramastan

miynet penen shug'i'llani'wi' kewil awdararli'q na'rse. Mi'sali', wol Shasi'wardi'n' balasi' boli'p ju'rgeninde ji'lqi' bag'adi', bag' yegegi, kanal qazi'wg'a qatnasadi', sho'listanlardi' gu'listang'a aynaldi'radi'. Woqi'p bilim aladi', bilimpaz boladi'. Folklorida do'retilgen qaharmanlar qanshama ha'r ta'repleme jetiliskan boli'wi'na qaramastan geypara wolqi'li'qlardan awlaq bolmaydi'. Bul folklorli'q do'retpele qarama-qarsi'li'qlar du'ziwde ha'm do'retpele turmi'sqa jaqi'nlasti'ri'wda a'hmiyetli mi'sal bolsa kerek. Mi'sali'. Sha'ryardi'n' ma'stan kempirdin' aytqani'na yerip, Bu'lbilgo'yag'a bari'p tas boli'wi' usi'nday. Sha'ryar obrazi'nda diniy ug'i'mlardi'n' qosi'mtalari' da ko'rinip turadi'. Mi'sali': woni' ko'p qalalardi' iyelewshi qi'li'p ko'rsetiwge umti'li'w: «Ismi ag'zam» duwalari'nan paydalani'p, qu'diret ko'rsetiwın bayanlaw bug'an da'lil boladi'.

Sha'ryar obrazi' uslay qospali' boli'wi' menen birge tiykari'nan adamgershilikti, yerju'reklilikti, miynet su'yiwshilikti wo'z ishine alatug'i'n obraz yekenligi bayqaladi'.

«Sha'ryar» da shopan obrazi' da a'dewir kewil awdaradi'. A'njimnin' Alpami'sti' asi'rag'ani'nday zindang'a tu'sken Gu'lsharani' bir shopan asi'raydi'. Wog'an Gu'lshara wo'z qi'zi'n -A'njimdi beremen dep wa'de yetedi. Bul shopanni'n' shi'g'i'si'ni'n' kim yekenligi Qulamet ji'raw varianti'nda ayti'lmaydi'. Al Wo'teniyaz ji'raw varianti'nda bul shopan Balxi'-Badaxshanni'n' patchasi'ni'n' uli' boladi'. Shopanlardi'n' shi'g'i'si'ni'n' patchani'n', to'renin' balasi', dep baylani'sti'ri'w usi'li' ko'p g'ana da'stanlarda, yerteklerde ushi'rasi'p woti'radi'. Bulay boli'wi'ni'n' sebebi, shopan waqi'yani'n' aqi'ri'nda woti'radi'. Bulay boli'wi'ni'n' sebebi shopan waqi'yani'n' aqi'ri'nda xan ya shahzada da'rejesine ko'tergenlikten wolardi'n' na'silin aqlaw maqseti menen sol da'wirdin' ko'z qarasi'nan ayti'lsa kerek.

Tog'i'z xani'mni'n' obrazlari' arqali' da'standa zuli'mli'q, wo'sekshil, ma'kkarli'qti'n' yen' jaman belgileri berilgen. Soni'n' menen wolardi'n' ku'ndeslik, bir-birewin ko're almawshi'li'q qa'siyetleri ani'g'i'raq ashi'li'p beriledi. Xani'mni'n' Gu'lsharag'a woni'n' balalari'na islegen jamanli'qlari' buni'n' ayqi'n da'lili boladi'. Tog'i'z xani'm da'standag'i' waqi'yani'n' bastan ayaq shiyelenisiwinde sheshiwshe ha'reket yetetug'i'n qara ku'shler boli'p ko'rinedi.

Qaraqalpaq folklori'nda belgili wori'n iyeleytug'i'n ma'stan kempir obrazi' «Sha'ryar» da'stani'nda da wo'z su'wretleniwın tapqan. Woni'n' ati' ayti'li'wdan-aq arqasi' qi'zg'an, yeki birdey dizesi qulag'i'nan wozg'an shandi'ri' tastay, ko'zi ma'shtey, wo'z ko'p jasag'an, say su'yegi bosag'an, arqa moyni' ti'ri'sqan, yelati' menen uri'sqan, qi'zi'l tilin ti'ymag'an, kemenine si'ymag'an. Wol unamli' qaharmanlarg'a mudami' qas ha'reket yetiw menen

shug'i'llanadi', zuli'mli'q, qas go'yliktin' qurali' si'pati'nda ko'rinedi. Ma'stan kempir obrazi' da'standa yumor-satirali'q jobada ken'nen ashi'p beriledi.

«Sha'ryardi'n» basi' belgili «buri'ng'i' wo'tken zamanda» so'zleri menen baslanadi'. Waqi't haqqi'nda so'z bolg'anda basqa da da'stanlardag'i'day «Sha'ryar» da «A'yne sa'ha'r waqti'nda jolg'a ra'wan boladi'». «Aydan ay wo'tti, ku'nnen ku'n wo'tti, ku'n mu'ddetine jetti», «Ayti'p awzi'n jung'ansha, yesken samal ti'ng'ansha» t.b. so'zler ushi'rasadi'. Da'standa ji'rawlar waqi'yani'n' bo'linip baslani'wi'nda jiyi ta'kirarlani'p woti'ratug'i'n «Lali' marjan sa'depti, xi'zmette bag'ri'm ka'bapti'», so'zlerin jiyi isletedi. Jol azabi', joldi'n' uzaqli'g'i' «Sha'ryar»da u'sh ayshi'li'q joli' bar; u'sh ayshi'li'q sho'li bar, «jol sebiri» «biyik-biyik qi'rlardan», «suwlar aqqan ji'radan», «qarsaq ju'rmes qali'n'nan, qayi'ri'lmay wo'tip baradi'», «tu'lki ju'rmes tu'neyden, tu'nde ketip baradi'» delinedi. «Narday beli bu'giledi, ko'zinen jasi' to'giledi» «Sha'ryar» da basqa da da'stanlardag'i'day atti'n' jelisi da'stu'riy su'wretlewlər menen beriledi. «Jay tasi'nday jaynadi', g'ashi'rlati'p ja'niwar, wol suwli'g'i'n shaynadi'», «Jilwa taslap woynaydi', ji'li'si'p aqqan da'ryaday», «Qara tawdi'n' basi'na, qustay si'n'si'p qonadi'». «Doynag'i'ni'n' sestine qazandayi'n qara tas, to'rt para boli'p ayi'ri'ladi'» t.b.

1.2. Troplar haqqi'nda teoriyali'q tu'sinik.

Xali'q awi'zeki ko'rkem do'retiwshiliginin' iri janri' – eposlar ideyali'q bag'i'ti', ko'rkem yestetikali'q qa'siyetleri menen birge ko'rkemligide ayri'qsha boli'p yesaplanadi'. Xali'q da'stanlari' syujetlik quri'li'si', kompoziciyasi', obrazlari', til ko'rkemligi, su'wretlew qurallari'n qollani'li'wi' menen basqa folklorli'q shi'g'armalardan ayi'ri'li'p turadi'.

Bizin' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'z «turmi'sli'q da'stanlarda troplardi'n' qollani'li'wi'» degen tema bolg'anli'qtan, troplar haqqi'nda azi'-kem teoriyali'q ani'qlamalardi' keltirip wo'temiz:

Trop (grekshe tropes-basqa bir na'rsege aylani'w ma'nisinde). Ko'pshilik ko'rkem shi'g'armada bir na'rzeni sa'wlelendiriw ushi'n so'zlerdin' wo'zinin' tu'pkilikli ma'nisinde yemes, al ko'pshilik mag'anada qollani'w. A'debiyatta tropti'n' metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, simvol si'yaqli' bir neshe tu'rleri bar –dep ko'rsetilgen, «A'debiyattani'w atamaları'ni'n' wori'ssha-qaraqalpaqsha tu'sindirme so'zligi» nde¹.

---

¹ С.Ахметов, Ж.Есенов, Қ.Жәрімбетов. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994, 219-б.

Mine troplarg'a ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' bir neshe tu'ri kiredi yeken, usi' ko'rsetilgen barli'q ko'rkem su'wretlewlər menen biz qa'nigelik jumi'si'mi'zda mi'sallar keltirip, wolardi'n' obrazli'li'gi'n, teoriyasi' boyi'nsha ma'nisin ashi'p beriwge ha'reket yettik.

Sunday-aq troplar boyi'nsha ha'r ilimpazdi'n' birin-biri toli'qti'ri'p barg'anli'qtan biz wo'zbekshe «Adabiëchunoslik atamalarining izohli swzligi» ndagi troplar boyi'nsha ani'qlamalari'n ko'rsetip wo'temiz:

Trop – (grekshe tronos –so'zdin' wo'zgeriwi basqasha ma'nis ali'wi') so'zdin' ta'sirshen'ligin asi'ri'w maqsetinde so'zdin' qosi'msha ma'nide qollani'wdan ibart poetikali'q ha'm stilistikali'q qubi'li'slardi'n' uli'wma ati'. Bunda bir predmet ati'n bildiriwshi so'z, so'z birikpesi basqa predmetti bildiriw ushi'n isletiledi. Yag'ni'y qosi'msha ma'nini an'lati'p ati'rg'an so'z, wo'zinin' kelip shi'qqan ma'nisi menen uqsasli'q yaki ma'nisi jaqtan baylani'sli' boladi'. Tropti'n' metafora, metonimiya, sinexdoxa, allegoriya, (kinoya), epitet, litota, janlandi'ri'w, perifriza h.t.basqa tu'rleri ko'rsetilgen¹.

Mine, bul qag'i'ydalar boyi'nsha troplar tek stilistikali'q yemes al poetikali'q qubi'li'si'lardi'n' ati' yekenin u'yrendik, lekin troplar boyi'nsha toli'q poetikali'q ani'qlamalardi' rus ilimpazlari'nan u'yrensek boladi'. Mi'sali', V.M.Jirmunskiydin' «Teoriya literaturi' poetika stilistika», 1977; B.V.Tomashevskiy «Stilistika», 1983; A.N.Veselovskiy. «İstoricheskaya poetika» 1989; Brokgauza i Efrona. –Enciklopedicheskiy slovar h.t.b. soni'n' ishinde biz B.V.Tomashevskiydin' «trop»lar haqqi'nda ani'qlamalari'nan awdarma islep u'yrenip aldi'q. Ha'zir Tomoshevskiydin' troplar boyi'nsha ani'qlamalari'n ko'rip shi'g'ami'z:

Biz so'zdin' jasali'wi'n so'zlikten yaki so'zliktin' yekivalentlik mazmuni'n, neologizmlerdi so'z jasawshi' ma'nisi til normasi'nan shi'g'i'p kete almaydi' dep ko'p waqi'ttan berli so'zdin' ma'nisin stilistikali'q boyaw dep ayti'p keldik. Bul tek g'ana bayi'ti'w usi'li' yemes, bilimlendiriwde, wo'zlestirilgen so'zde bir na'rsege su'yeniw sheklenbegen.

Taza so'zlerdin' do'reliw ma'nisi tek morfologiyali'q a'meldin' ja'rdeminde yemes, tek biriktirilgen so'zlerdin' de ja'rdeminde yemes, taza so'zlerdin' do'reliwi yaki ma'nisi yele wo'zgeriw aldi'nda², -dep ko'rsetilgen ani'qlamalari'n qi'sqasha awdardi'q u'yrenip aldi'q.

---

¹ Ф.Салаев, Г.Курбониёзов. Адабиётшунослик атамалнинг изоҳли сўзлиги. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010, 267-б.

² Б.В.Томашевский. Стилистика. Ленинград, «Изд.Л.унив», 1983, стр 187.

Troplardi'n' ishine kiretug'i'n ko'rkem so'z qurallari'ni'n' epitet tu'ri boyi'nsha yaki troplar boyi'nsha poetikali'q jaqтан arnavli' monografiyali'q izertlew jumi'slari' islenbegen. Biraq N.Da'wqaraev, Q.Ayi'mbetov, I.Sag'i'ytov, Q.Maqsatov troplar boyi'nsha qi'sqasha u'stirtin ani'qlamalar islegen. Al poetikali'q jaqтан epitetler boyi'nsha toli'q ani'qlamalardi' rus, nemec ilimpazlari'nan u'yrensek boladi'. Rus ilimpazlari'nan B.M.Jirmunskiydin' «K voprosu ob epitete», B.V.Tomashevskiydin' «Epitet», A.N.Veselovskiydin' «Iz istorii epiteta», yenciklopedicheskiy slovar «Brokgauza i Efrona», A.A.Potebnya, nemec ilimpazlari'nan –E.Elstera, R.Meyera h.t.b. Usi'lardi'n' ishinen biz B.V.Tomashevskiydin' epitetler boyi'nsha poetikali'q jaqтан qi'sqasha ani'qlama awdarami'z:

- Stilistikali'q ko'z qarastan, ani'qlawi'shti'n' barli'g'i' epitet bola bermeydi.

A'piwayi' epitet logikali'q ani'qlawi'shtan jasaladi'. Logikali'q ani'qlawi'shti' tu'siniw ushi'n, mazmun ha'm ko'lemdi biliw kerek. Ha'r bir tu'sinik wo'zinin' ko'lemine mazmuni'na iye boladi'. Barli'q zat, predmet, realli'q ha'm qi'yali'y na'rseler, uli'wma tu'siniktin' barli'g'i' ko'lem tu'sinigi dep ataladi'. Mi'sali', Tomashevskiy mi'sali'nda, «Seri'y volk» mi'sali'n talqi'lag'an. Biz bul mi'saldi'n' «ash qasqi'r» yekivalentin talqi'laymi'z. «Ash qasqi'r» bul epitet boladi'. Al «ash» so'zi yeger «ash yeshek», «ash mal» degen so'zlerde bunday jag'dayda bular epitet bolmaydi'. Bul jerde tek maldi'n', yeshektin' ash yekenin bildirip turadi'. Al «ash qasqi'r» so'zi ko'rkem shi'g'armalarda ushi'rassa, wonda wol qasqi'rdi'n' ash yekenin bildirmeydi, woni' jawi'z, ji'rtqi'sh, shaqqan, ataman yekenin bildiredi. «Ash qasqi'r» -bul poetikali'q termin¹. Sebebi poetikada semiz qasqi'rda, u'lken, urg'ashi', yerkek ku'shik qasqi'rlardi' da barli'g'i'n ash qasqi'r dep qollanadi'. Ko'rkem shi'g'armalarda «ash qasqi'r» a'dewir obrazlar jaratadi'. Mi'sali', Ch.Aytmatovti'n' «Plaxa» romani'nda qasqi'r obraz jarati'p, qasqi'rdi'n' ta'g'dirin ko'rsetedi. Romanda astarli' ma'nisi qasqi'r yemes, siyasiy woyi'nlarg'a bag'i'shlang'an h.t.b.

Troplardi'n' ishine kiretug'i'n ko'rkem so'z qurallari'ni'n' ten'ew tu'rin Tomashevskiy talqi'lag'an poetkali'q ani'qlamasi'nan qi'sqasha awdarma islep tu'sinik keltiremiz:

Ten'ewlerde quri'li'si' jag'i'nan duri's ko'rsetilgen yelementlerdi atap wo'temiz: birinshiden ne tenelip ati'r, yekinshiden nege, u'shinshiden qanday belgi menen ten'elip ati'r.

Bulardi' bi'lay ali'p qaraymi'z: 1. Ne tenelip ati'r yaki predmet; 2. Wol nege ten'elip ati'r, obrazg'a ma 3. A'piwayi' belgini birewi basqasi'na nege tiykarlani'p ten'elip ati'r.

Solay yeken toli'q ten'ew zat, obraz ha'm baylani'sti'ri'wshi' belgi boli'wi' kerek yekenin. Mi'sali', «Ju'zi aq qarday» -bul ga'pte ten'ewdin' u'sh yelementinin' barli'g'i' bar.

---

¹Б.В.Томашевский. Стилистика. Ленинград, «Изд.Ленинград», 1983, стр 195-197.

Bul ten'ew boladi'. Al yeger «ju'zi qarday» degen ga'pte, bul jerde ten'ew bolmaydi'. Sebebi bul jerde ju'zinin' aq yekeni haqqi'nda ga'p ketip ati'rg'ani' tu'sinikli.

Yag'ni'y day-dey, bolsa barli'g'i' ten'ew bola bermeydi. Eger obrazli' sali'sti'ri'lsa ten'ew boladi', al yeger taza xabar jetkiziw bolsa wonda ten'ew bolmaydi'¹.

II-Bap. «Sha'ryar» da'stani'nda obraz jarati'wda troplardi'n' a'hmiyeti.

Turmi'sli'q da'stanlarda syujet quri'li'si' woni'n' ko'rkemlik wo'zgesheligine ayri'qsha tu's beredi. Wondag'i' bas qaharmanlarg'a turmi'sta bolatug'i'n qi'yan-kesti waqi'yalar, sawash ko'rinisleri, obrazlarg'a berilgen portretlik si'patlamalar, xali'qi'n' yetnografiyasi'n su'wretlew tiykarg'i' syujetlik liniyani' quraydi'. Ko'binese da'stang'a qatnasi'wshi' obrazlari' unamli' ha'm unamsi'z boyawlar menen su'wretlenedi. Sebebi da'stanni'n' bas qaharmani' wo'zinin' jeke arzi'w-armanlari'n, woy-tileklerin, milliy wo'zgesheligin wo'z boyi'na sin'irgen obraz yesaplanadi'. Al, jaqsi' tileginin' wori'nlani'wi'nda qarama-qarsi' ku'shler unamsi'z qa'siyetlerdi ja'mlegen boladi'. Sonli'qtan unamsi'z obrazlar turpayi' su'wretlenedi.

Turmi'sli'q da'stanlarda qaharmanlar obrazi' xali'q tu'sinigindegi ku'shli haywanlar, ha'r qi'yli' qubi'li'slar menen ten'ep su'wretlenedi. Mi'sali', xali'q awi'zeki ko'rkem do'retiwshiliginin' ko'pshilik tu'rlerinde bas qaharmanlardi' hasi'lzada, so'zge sheshen, tapqi'r, dushpanlari'n jen'gish, wolardi'n' qi'yi'n-qi'staw islerge tap boli'wi', baxi'tqa

---

¹ Б.В.Томошевский. Стилистика. Ленинград, «Изд.Ленинград», 1983, стр 204, 205, 216.

yerisiwin ko'rkem su'wretlew qurallari' menen boyasa, al wog'an qarsi' ku'shlerdi jawi'z adamg'a, iytin' i'ri'ldag'ani'na, hiylekerge ten'eydi h.t.b. Hayal-qi'zlardi'n' suli'wli'g'i'n bolsa ay, ku'n. Juldi'z, qundi'z, hinjige, botag'a qozi'g'a, g'azg'a sali'sti'ri'p awi'spali' ma'nide su'wretleydi.

A'sires unamsi'z obrazlardi' jasawda mifologiyali'q yelementler qollani'ladi'. Ma'selen, da'w, aydarha, mastan kempir, peri, pir, payg'ambar obrazlari' ha'dden ti's bo'rttirilip karamat yetip ko'rsetiledi.

Sunday-aq turmi'sli'q da'stanlarda ha'r qi'yli' yepizodlardi', qaharman obrazlari'n ha'm wolardi'n' partretlerin si'zi'wda tildin' ko'rkem su'wretlew qurallari' wo'nimli isletiledi. Mi'sali', qi'zdi'n' su'wretin beriwde wonda xali'q ten'ewleri menen ko'zin, qasi'n, ju'zin, murni'n, belin, boyi'n, jasi'n, moyni'n, yemshegin, shashi'n, aqi'li'n su'wretlew tradiciyali'q formag'a aynalg'an.

Sunday-aq turmi'sli'q da'stanlari' ishinde «Qanshayi'm» da'stani'nda da obraz jarati'wda ko'rkem su'wretlew qurallari' mol paydalani'lg'an. «Qanshayi'm» da'stani'ni'n' syujeti de turmi'sli'q yepizodlarg'a wog'ada bay boli'p, a'dillik penen a'dilsizliktin', dosli'q penen ju'zekeyliktin' ne yekenligin Sulayman ha'm Mollamu'shkil, Abdulla ha'm Abduraxmanlardi'n' mi'sali'nda beriledi. A'dillik ushi'n bolg'an gu'restegi Abdulla ha'm Qanshayi'm qi'zdi'n' to'zimligi, turmi'sli'q mi'sallar menen beriledi. «Qanshayi'm» da'stani'ndag'i' yen' bir basli' ma'sele yeki yel arasi'ndag'i' – Sardaqli' ha'm Elpen' xali'qlari'ni'n' arasi'ndag'i' buri'ng'i' wo'z-ara bolg'an jawi'zli'q ha'reketler, usi' yeki yeldin' bati'r perzentleri Abdulla, A'bduraxman ha'm Qanshayi'mlardi'n' dosli'g'i' arqali' yeki yel doslasadi', paraxat turmi's keshiredi.

Da'standag'i' tiykarg'i' xali'qli'q ideya – yel menen yeldi, bati'rlar menen bati'rdi' wo'z-ara qarsi' qoyatug'i'n, a'dil xali'q perzentlerine jala jabi'wshi' Mollamu'shkil si'yaqli' din iyelerin wo'tkir tu'rde a'shkaralaydi'. Qanshayi'm si'yaqli' ata so'zine sadi'q qi'zlardi'n' a'dillik ushi'n bolg'an gu'resleri, ha'r bir waqi'yag'a u'stirtin qaraytug'i'n, dosqa bari'nsha iseniwshi Sulayman si'yaqli' atalardi'n' aldani'wi' turmi'sli'q mi'sallar menen, frazeologiyali'q so'z dizbekleri menen, naqi'l-maqallar menen, ko'rkem su'wretlew qurallari' menen sheber su'wretlengen.

Turmi'sli'q da'stanlardi'n' ishinde «Sha'ryar» da'stani'na keletug'i'n bolsaq wonda toli'p ati'rg'an frazeologiyali'q so'z dizbeklerin, sheshenlik so'zler, jumbaq ha'm juwap ayti'slardi', naqi'l-maqallardi', qaharman obrazi'n jarati'wda troplardi'n' qollani'w wo'zgesheligi, unamsi'z obrazlardi' jarati'wda, personajlar obrazi'n jarati'wda yepizodli'q ko'rinishlerdi su'wretlewde troplardan jiyi paydalang'an. Da'standa bul joqari'da ko'rsetilgen

obrazlardi'n' jarati'li'wi', portretlerdi ashi'p beriwde ji'rawdi'n' individualli'q qollani'w wo'zgesheligin ko'rsetip beredi. Bul obrazlardi' jarati'wda troplardi'n' roli a'hmiyetli.

2.1. Qaharmanlar obrazi'n jarati'wda ha'm basqada ha'r qi'yli' syujetlerge baylani'sli' troplardi'n' qollani'li'wi'.

Qaraqalpaq xalqi' uzaq waqi'tlar dawami'nda turmi'sti'n' ha'r qi'yli' tarawlarin'nan iri da'stanlardi' do'retken. Solardi'n' biri socialli'q turmi's ma'selelerin so'z yetetug'i'n da'stanlar boli'p yesaplanadi'. Qaraqalpaq folkloristleri da'stanlardi' u'shke bo'lip qaraydi'. Qaharmanli'q, liro-epikali'q ha'm turmi'sli'q da'stanlar dep, aji'ratadi'. Sonli'qtan «Sha'ryar», «Shiyrin-Sheker», «Qanshayi'm», «Men'liqal» «Zarli'q-Mun'li'q» qusag'an da'stanlardi' socialli'q turmi's ma'selelerin so'z yetetug'i'n da'stanlar dep ju'ritemiz. Bul turmi'sli'q da'stanlar haqqi'nda ko'plegen ilimpazlardi'n' ilimiy miynetleri, maqalalari' ja'riyalandi' ¹.

«Sha'ryar» da'stani' syujetlik quri'li'si', kompoziciyasi', til quri'li'si', ko'rkem su'wretlew qurallari' jag'i'nan qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' ishindegi troplarg'a bay da'stan. Sha'ryardi'n' atqari'li'wi'ni'n' yen' iri u'lgilerin bergen Nurabula ji'raw mektebine kiretug'i'n, Nurabullani'n' sha'kirti Qulamet ji'raw, Nurabulani'n' balasi' Esemurat ji'raw, Wo'teniyaz ji'rawlar yekenin ayti'w kerek. Wo'teniyaz ji'raw «Sha'ryar» di' Erpolat ji'rawdan, Erpolat ji'raw A'bdirasu'wli ji'rawdan, A'bdirasu'wli ji'raw Nurabulani'n' yen' birinshi sha'kirtlerinen yesaplang'an. Solay yetip, «Sha'ryar» da'stani'ni'n' qolda bar variantlari'ni'n' ha'mmesi Nurabula ji'raw u'lgisi tiykari'nda kelip jetken.

«Sha'ryar» da'stani'ndag'i' obrazlar basqa da qaraqalpaq da'stanlari'ndag'i' obrazlar si'yaqli' ku'shli giperbolizaciya, ten'ewler, metaforalar, litotalar, metonimiyalar a'sirese epitetler tiykari'nda sheber do'retilgen. Wolarda yerteklik penen haqi'yqatli'q sheber ushlasqan. Da'standag'i' do'retilgen obrazlar woni'n' ideyali'q bag'i'ti' ha'm ko'rkemlik wo'zgesheligi menen ti'g'i'z baylani'si'p keledi.

«Sha'ryar» da'stani'ni'n' syujetlik quri'li'si' woni'n' ko'rkemlik wo'zgesheligine ayri'qsha tu's beredi. Da'stanni'n' mazmuni'nda ko'p g'ana tradiciyali'q motivlerdi gezlestiremiz. Mi'sali', perzencizlik, ku'ndeslerdin' tarti'si', ma'stan kempirdin' ha'reketleri, unamli' qaharmanni'n' qi'yi'n-qi'staw islerge joli'g'i'wi' ha'm woni' sheshiwi, yen'

---

¹ Қ.Айымбетов. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, 1968, 117-бет.

И.Т.Сағыйтов. «Шәрьяр» дәстаны хақында, «Совет Каракалпақстан» газетасы, 5-ноябрь, 1959.

Қ.Мақсетов. «Шәрьяр» дәстанының тили хақында», Вестник Каракалпақского филиала АНУз ССР, 1960.

aqi'ri'nda dushpandi' jen'iw menen qaharmanni'n' baxi'tqa yerisiwi, aqi'lli' wa'zir, qayi'rqom shopan, g'amxor qari'ndasi', karamat islerdi ko'rsetetug'i'n at wo'zlerinin' tiplik su'wretleniw worni'n tapqan.

Da'standa qi'zdi'n' su'wretin beriw qaysi' qaraqalpaq da'stani' bolmasi'n, belgili da'rejede wori'n alg'an. Woni'n' xali'q ten'ewleri menen ko'zin, qasi'n, murni'n, belin, boyi'n, jasi'n beriw tradiciyalı'q formag'a aynalg'an. Qi'zdi'n' portretin beriw «Sha'ryar» da ha'r qi'yli' formalarda isletiledi. Mi'sali', Qulamet ji'raw «jawi'ri'nleri' qaqpaptay, shashbawları' toqpaptay, aq to'sine qarasın', qarda toti' ju'rgen soqpaptay, basari'na yeringen, wo'r tekedey kerilgen, qarday yeti, qanday beti, adamzatti' wo'rtegen, qi'li'g'i' menen xi'zmeti... Appaq dodaq, shashbawları' shashaq, moyni' toli' monshaq, uzi'n boyli' ken' qushaq, won to'rtten tuwg'an ayday», -dese Wo'teniyaz ji'raw «qarag'ay barmaq, jez ti'rnaq, da'lpi ko'nli ko'z woynaq, appaq, yupqa dodaq» dep keltiredi.

«Sha'ryar» da'stani'nda qara so'z benen qosi'qti'n' yen' jaqsi' u'lgilerin ko'riwge boladi'. Wonda toli'p ati'rg'an su'wretlewler, ko'rkem ta'kirarlawlar, ten'ewler, epitetler, giperbolalar, metaforalar, metonimiyalar, litotalar h.t.basqa su'wretlewlerdin' ha'r qi'yli' tu'rleri bar. A'lberte, wolar ha'r qi'yli' ji'rawda ha'r qi'yli' beriliwi mu'mkin. Wolardi'n' ha'mmesinde de qaraqalpaq xali'q tilinin' bayli'g'i', ko'rkemligi, ra'n'-ba'ren'ligi ko'rinip turadi'

Sonday-aq «Sha'ryar» da'stani' wo'tken bir da'wirde xali'qti'n' socialli'q turmi's ma'selelerin so'z yetedi. Woni'n' quri'li'si', wondag'i' tradiciyalı'q motivler qaraqalpaq da'stanları'na ta'n uli'wmali'q belgilerge ha'm individualli'q wo'zgesheliklerge iye. Da'stanni'n' ideyalı'q mazmuni', obrazları' ha'm ko'rkemlik wo'zgesheligi, woni'n' teren' xali'qli'q do'retpe yekenliginen da'rek beredi.

Da'stanni'n' ko'rkem wo'zgeshelikleri wondag'i' obrazları'n' jarati'li'wi'nda ko'rinedi. Turmi'sli'q da'stanlar ishinde «Sha'ryar» da'stani' ko'rkem su'wretlew quralları'na wog'ada bay. A'sirese giperbolalı'q, epitetlik su'wretlewler basi'm wori'ndi' iyeleydi.

«Sha'ryar» da'stani'nda bas qaharman obrazi'n jarati'wda, sonday-aq Sha'ryar wo'z ashi'g'i'n basqa jurtaq izlep ketiwi, woni'n' da'wler, maqluqlar menen ushi'rasi'wi', ayti'si'wi' Sha'ryardi'n' yegizi A'njim yegizin izlep ketiwi, woni'n' da'wler maqluqlar menen gu'resiwi, sonday-aq da'standa yepizodli'q ko'rinislerdi su'wretleytug'i'n troplar, wolarda da'wler, maqluqlardı'n' Sharyar menen ayti'si'wlari'nda obraz jarati'wda ko'rkem su'wretlew quralları'ni'n' epitetlik, giperbolalı'q su'wretlewleri ko'p ushi'rasadi'.

Turmi'sli'q da'stanlarda sonay-aq bas qaharmanlardi'n' tuwi'li'wi', yer jetiwi basqalardan wo'zgeshe, wolardi' hasi'lzada yetip, shi'yrayli', kelbeti kelisken qi'li'p, aqi'lli'li'g'i'n basqalardan zore tip ko'rsetedi.

Turmi'sli'q da'stanlardi'n' ishinde «Sha'ryar» (O'teniyaz ji'raw varianti') da'stani'nda, wonda yegiz bir bala menen qi'zdi'n' tuwi'li'w motivleri, wolardi'n' bir sebepler menen basqa jurtta yer jetiwi h.t.basqa motivleri, birdey syujetlik ko'rinishi tek qaraqalpaq xalqi'ni'n' versiyalari'nda yemes, al bunday syujetlik ko'rinishler barli'q du'nya a'debiyati'nda ushi'rasadi'. Mi'sali', rus klassigi A.S.Pushkinnin' «Saltan patcha haqqi'nda yertegi», «Mi'n' bir tu'n» yerteginde, «Igor haqqi'nda ji'r», «A'yyemgi grek miflerin» de bunday syujetlik ko'rinishler su'wretlenedi.

«Sha'ryar» da'stani'nda Sha'ryardi'n' a'kesi Sasuwar balasi'n shaqi'ri'p ali'p, mallari'mi'z azayi'p joq boli'p barati'r, sol mallardi'n' basi'na wo'zin' bar dep, bul jerde Sasuwar balasi'n ko'rkem su'wretlew menen maqtaydi'.

- Qaran'g'i'da qarag'i'm,

Qarmar qoli'mda shi'rag'i'm,

Asqar tawi'm aybati'm

Belgenemnin' ma'deti,

Dizgenemnin' quwati',

Aldi'mda ju'rse aybati'm,

Keynimde ju'rse quwati'm,

Ha'm quyri'g'i'm qanati'm,

Sal qulag'i'n' ga'p ti'n'la,

Sharyarday perzentim...

Bul qatarlar Sasuardi'n' balasi' Sharyarg'a bergen obrazi'. Bul Sharyarg'a bergen obrazda «Qarmar qoli'm shi'rag'i'm» degende ji'raw ko'mekshi qoli'm dep almay, qarmar qoli'm dep balasi'n qarmar qolg'a megzetip metaforali'q ko'rkem su'wretlew qurallari' menen sheberlik ko'rsetken. Al «Asqar tawi'm aybati'm» degen qatari'nda ji'raw Sharyardi' asqar tawg'a megzetipmetaforali'q su'wretlew qurali' menen ko'rsetken. Sonday-aq bul qatarlarda «Sal qulag'i'n' ga'p ti'n'la» degen qatarda ji'raw qulag'i'n'di' mag'an qarat degen ma'niste «Sal qulag'i'n'» dep metonimiyali'q su'wretlewlere menen sheberlep, ko'rkemlep ji'rlag'an. Ji'raw bul qatarlarda izbe-iz metaforalardi' sheber qollang'ani'n ko'rip turmi'z. Mi'sali', «Ha'm quyri'g'i'm, qanati'm» dep bul jerde quyri'g'i'm ma'nisi izimde qalg'an zuryadi'm degen, al qanati'm bolsaja'rdemshim degen ma'nisti berip, balasi'n quyri'q

penenqanatqa megzetip metaforali'q su'wretlew menen ji'rlag'an. Sonday-aq da'standi' Sharyar ji'lqi' bag'i'p kelip anasi'ni'n' aldi'na keledi. Bul jerde anasi' Sharyarg'a qapa boli'p kelgenligin ko'rip, axwali'n sorap turg'an jerin ji'raw sheber ko'rkem su'wretlewer menen, anasi'ni'n' balasi'na jani'n aji'g'an obrazi'n ji'rlaydi':

-Qayg'i'y bilen basqa salg'an g'u'lpetim,
Bul miynetten azat yetkey qu'diretim,
Aqsha yu'zin' zapi'randay sarg'ayi'p,
Neler da'rkar boli'p keldi perzentim.

Jaslarda **ma'wjirgen tawda bulag'i'm,**
Sen' sen' menin' **ga'whari'msan' qarag'i'm,**
Aqsha ju'zin' zapi'randay sarg'ayi'p,
Neler da'rkar boli'p keldi shi'rag'i'm?

Ashi'lg'ay ma won gu'lin'nen bir gu'lin',
Sag'an kelgen mag'an kelgey **shum wo'lim,**
Aqsha ju'zin' zapi'randay sarg'ayi'p,
Neler da'rkar boli'p keldi quli'ni'm.

Buwg'an bellerin'e tilla qamari'm,
Tilegende dush qi'lg'ayma qudayi'm,
Aqsha ju'zin' zapi'randay sarg'ayi'p,
Neler da'rkar boli'p keldi shi'rag'i'm. (57-58 b)

Bul qatarlarda ji'raw anasi'ni'n' balasi' Shariyag'a jani' ashi'g'an obrazi'n izbe-iz ko'rkem su'wretlew qurallari' menen obraz yaratqan. Bul jerde «Aqsha ywzin' zapi'randay sarg'ayi'p» degen qatari'nda epitet penen ten'ewdi izbe-iz qollang'an, sonday-aq «Jazlarda ma'wjirgen tawda bulag'i'm» degen qatari'nda balasi'n ma'wjiregen tawdag'i' bulaqqa megzetip turi'pti', -bul ko'rkem-su'wretlew qurali'ni'n' metaforali'q tu'rine kiredi. Sonday-aq yekinshi qatari'nda da «ga'whari'msan' qarag'i'm» dep balasi'n ga'wharg'a tegzetedi, bul qatari'nda da ji'raw metaforali'q ko'rkem su'wretlew qurali'nan paydalang'an. Bul qatarlarda su'wretlew qurali'ni'n' epitetlik tu'rinde ushi'rasadi', Mi'sali', «Sag'an kelgen, mag'an kelgey **shum wo'lim**» degen qatari'nda wo'limnin' qanday yekenligin wo'limge shum degen

atti' berip wog'an obraz bergen, bul shum wo'lim su'wretlew qurallari'ni'n' epitetlik tu'rine kiredi.

Da'standa Sharyar anasi'na si'ri'n ayti'p a'kesinen asti'na bir at beriwin soranadi'. Bul jerde ji'raw atti' a'piwayi' haywan yetip yemes, al obrazli' yetip ko'rkem su'wretlew sheberligi menen ko'rsetedi:

-Seni ko'rip qawsi'raman qoli'mdi',
Rawa ko'rmeysn man'a wo'limdi,
Sal qulag'i'n' yesit menin' so'zimdi,
Aytayi'n sizlerge kelgen jo'nimdi:

Munnan yendi bar;-dedi,
Atlar bersin bizlerge,
Atlar berse bizlerge,
Ayaq bawi' g'ubbali',
Gubbani'n' tu'bi shashaqli',
Shashag'i' toli' monshaqli',
Qushlar bersin bizlerge,
Ata jani'm.
Miyirmani'm,
Keshiktirmey (58-bet)
Tez bersin, -dep so'yledi.

Ji'raw bul qatarlarda Sharyardi'n' minetug'i'n' ati'n iz-iz qatara qospa epitetlik su'wretlewler menen sheberlep atti'n' kelbetin ko'rsetken. Bul asti' si'zi'lg'an qatarlar ko'rkem-su'wretlew qurali'ni'n' epitetlik tu'rine kiredi.

Da'standa Sha'ryardi'n' yenesi Aqda'wlet Sasuwar yerinin' aldi'na bari'p balasi'ni'n' asti'na at beriwdi sorang'an jerin ji'raw obrazli' yetip ko'rsetedi:

- Seni ko'rip qawsi'raman qoli'mdi',
Rawa ko'rmeysen' mag'an wo'limdi,
Sal qulag'i'n' yeshit menin' so'zimdi,
Aytayi'n sizlerge kelgen jo'nimdi.

Qaran'g'i'da qarag'i'n',
Qarmar qoli'n' shi'rag'i'n',
Asqar tawi'n', aybati'n',
At bersin dep jiberdi,
Sharyarday perzentin',
Atlar berse bizlerge, (58-bet)
Ayaq bawi' g'ubbali': .....

Bul qatarlarda metonimiya, metafora, epitetlik ko'rkem-su'wretlew tu'rleri izbe-iz berilgen. Biz bul asi'ti' si'zi'lg'an qatarlardi' talqi'lap woti'rmaymi'z, sebebi joqari'dag'i' basqa obrazlarda birdey berilgeni ushi'n atlap wo'temiz.

Da'standa Sharyardi'n' a'kesi Sasuwar balasi'na at bermeytug'i'ni'n ha'yeli Aqda'wletke qi'rsi'g'i'p «Menin' wonday balam joq» -dep juwabi'n beredi, bul jerde Aqda'wlettin' qatti' ashi'wi' kelip yerin g'arg'aydi': -

- Atadan ul tuwar deppen' qi'yalsi'z,
Ji'yg'an malg'a bolur deppen' zi'yansi'z,
At tilese Sharyarg'a bermeysen',
Qartayi'psan' **naymi't wo'lgir iymansi'z** –dedi. (59-bet)

Bul qatarlarda ji'raw g'arg'i'sti'n' tu'rin iymansi'z dep a'jiwayi' su'wretlemey «Naymi't wo'lgir iymansi'z» dep g'arg'i'sti'n' tu'rin wo'tkirlew qi'li'p ko'rsetip ko'rkem-su'wretlew qurallari'ni'n epitetlik tu'rin sheber qollang'an.

Da'standa Sharyar a'kesinin' at bermegenine, wonday uli'm joq degenine ashi'wi' kelip yelden bas ali'p ketiwge atlanadi' ha'm yenesinen ruxsat sorap, pa'tiya beriwini soranadi'. Bul jerde ji'raw yenesinin' balasi'na diniy so'zler menen bergin pa'tiyasi'n epitetler menen ko'rkemleydi: «Jori'tqanda joli'n bolsi'n, joldasi'n' **Qi'zi'r bolsi'n, qi'ri'q shilten g'ayi'p yerenler** ji'lawi'n'da ju'rsin, dushpanni'n' qoli'n'da bardi' **shul qanjar**, mo'qmin bolg'an **bir quda** dep **zar ji'lar**, a'wel, quda, qaldi' pirge tapsi'rdi'm, ko'riskenshe ku'nlerler yaxshi', joli'n' bolsi'n, bar keteber alliyar» -dep ruxsat beredi. (60-bet)

Bul qara so'zler menen berilgen qatarlarda ji'raw sonday yetip izbe-iz epitetlerdi sheber do'retken. Mi'sali', «qi'ri'q shilten g'ayi'p yerenler» -bul g'ayi'p degen «joq bolg'an» degen ma'nisti, al yerenler –«pirler, ka'ramatli' adamlar» degen ma'nisti bildiredi. (222-b) Bul jerde epitetlik ko'rkem su'wretlew sheberligi obrazli' yetip qollang'an. Son' izbe-iz «shul qanjar»,

«bur quda», «zar ji'lar» epitetlerinde sheber do'retken. Sonday-aq ji'raw «Sharyar» di'n' pa'tiya ali'p boli'p ko'nli buzi'lg'ani'n ko'rkem su'wretlewdin' giperbolali'q boyawlar menen ko'rsetken. Mi'sali', «A'ne Sharyar yenesinen juwap aldi', **ko'zde yashi' ko'l boli'p, jag'alari' sel boli'p**, ko'n'li buzi'li'p, bag'ri' yezilip, ko'sheni aralap jo'ney berdi» (60 b). Bul qatarlarda ko'zdin' jasi' qansha ji'lasada ko'l bolmaydi', jag'alari' sel bolmaydi', -bul tek obrazli' yetip ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' giperbolali'q usi'llari'nan ken' paydalani'p asi'ra u'lkeytip ko'rsetken.

Bunnan basqa da ha'r tu'rli obrazda ji'raw Sharyardi'n' qi'ynali'p, bawi'ri' yezilgenin ten'ewler menen woni'n' portretin ashi'p bergen. Mi'sali', Sharyar a'kesinin' so'zine qatti' qapa boli'p, yelden shi'g'i'p barati'ri'p tuwi'sqan sin'lisi A'njimge, woni'n' menen xoshlasi'p, da'rtin ayti'p beredi:

-Sasuwarday atamnan,
At tiledim bermedi,
Qus tiledim bermedi,
Iyt tiledim bermedi,
Qul tiledim bermedi,
Juwi'ndi' ishken iyt shelli,
Atam meni ko'rmedi,
Ayti'pti' yendi bir so'zdi,
Atasi' joq belgisiz,
Enesi joq qostarsi'z,
Ati' xali'qqa belgisiz,
Sharyarday uli'm joq,
A'njim atli' qi'zi'm joq (61-bet)

Mine, bul qatarlarda ji'raw Sharyardi'n' A'njimge ji'lap, qapa bolg'ani'n «Juwi'ndi' ishken iyt shelli, atam meni ko'rmedi» degen zor ten'ewler menen Sharyardi'n' yezilgen portretin ashi'p bergen. Qaharmanni'n' a'kesine qapa boli'p nali'ng'an ayani'shli', ko'nli buzi'lg'an portretler «Edige» da'stani'nda da ko'riwge boladi'. «Edige» da'stani'nda Edige saqlag'an a'kesi Toqtami'sxang'a wo'kpelep yeldi taslap ketkende ji'rawlar usi'nday ayani'shli' portretlerdi ko'rkem su'wretlew qurallari' menen ashi'p beredi.

Da'standa Sharyar Anjim menen diyardlasi'p, yelden shi'g'i'p, **qara qasqa tulpar** ati'n minip, ashi'g'i'n izlewge son' Sulayman tag'i'na ketpekshi bolg'an jerinde ji'raw Sharyar

menen Anjimmnin' xoshlasi'w motivlerinde ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' epitetlik su'wretlewin sheber qollang'an:

-Qaran'g'i'da qarag'i'm,
Karmar qoli'm shi'rag'i'm,
Asqar tawi'm aybati'm,
Belgenemnin' ma'deti,
Dizgenemnin' quwati',
Ha'm qanati'm, quyri'g'i'm,
Uzaqta bolsa sorari'm,
Jaqi'nda bolsa barari'm,
Barsam kelsem bazari'm,
Joqti' sennenazari'm,
Sal qulag'i'n' ga'p ti'n' ti'n'la,
A'njim atli' nashari'm.
Tog'ay tolg'an qoyi'mdi'
Ash bo'rige tapsi'rdi'm
O'ris tolg'an mali'mdi',
Ash jolbari'sqa tapsi'rdi'm.
Ataw tolg'an ji'lqi'mdi'
Ji'lqi'mang'a tapsi'rdi'm,
Igri moyi'n tu'yemdi,
Ka'rwani'mma tapsi'rdi'm.
G'a'ziynede puli'mdi',
Dawletime tapsi'rdi'm,
Alla, alla, alla aytqan,
Alla yadi'n ko'p aytqan,
Ayri' saqal atamdi',
Bir qudag'a tapsi'rdi'm.
Ayali' qoldan may bergen,
Tar qursaqtan jay bergen,
Qan ayi'ri'p su't bergen,
Tu'n uyqi'dan woyang'an,
Muzli' besik tayang'an..... (72-bet)

Mine, bul qatarlarda ji'raw ko'rkem su'wretlew qurallari'n sheber qollang'an. Mi'sali' «asqar tawi'm aybati'm» -bul ko'rkem su'wretlewdin' metaforali'q tu'rine kiredi, sebebi A'njimdi Sharyar asqar tawg'a megzetip tur. «Qarmar qoli'm shi'rag'i'm» bul da metaforali'q su'wretlewge kiredi. Al «sal qulag'i'n» so'zleri metonimiyali'q su'wretlew, bul jerde ti'n'la degen ma'nisti berip tur, qulag'i'n'di' bir na'rsege sal degen yemes. Bunnan basqa ji'raw izbe-iz ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' epitetlik tu'rin ko'p qollang'an. Mi'sali', «**ash bo'rige**» tapsi'rdi'm. Bunday epitetler rus poetikasi'nda «seri'y volk» dep qollani'ladi'. Troplar boyi'nsha ilimiy miynet islegen rus ilimpazi' B.V.Tomashevskiydin' teoriyasi' boyi'sha –bul jerde qasqi'rdi'n' qarni' ash yekenin bildirmeydi, barli'q qaski'rlardi' da, toq qasqi'rlardi' da ha'mmesin «ash qasqi'r» dep qollanadi'. Bunday so'zler poetikali'q termin yesaplanadi'. Eger ji'raw qasqi'rdi'n' ani'q tu'rin ayca, mi'sali' aq qasqi'r yaki qi'zi'l qasqi'r dese, wonda epitet bolmay qaladi'. Bul jerde «ash» so'zi menen qasqi'rdi'n' xarakterin berip tur¹. Solay yeken «ash qasqi'r», «ash jolbari's» bular ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' epitetlik tu'rine kirgizemiz. Bunnan basqa da bul qatarlarda «igri moyi'n tu'yemdi» epiteti qollang'an, igri moyi'n so'zi menen tu'yenin' u'lkenligin, iyretilgen moyni' arqali' tu'yege obraz jarati'p tur. Bulardan basqa da ji'raw «ayri' saqalar atamdi'», «muzli' besik tayang'an» epitetlerin sheber, mol qollang'an. Bul Sharyardi'n' A'njim menen xoshlasi'w motivinde epitetlerdi jiyi qollang'ani' ji'rawdi'n' individualli'q wo'zgesheligine, sheberligine, sawatli'li'g'i'na baylani'sli'.

Sunday-aq ji'raw ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' epitetlik su'wretlewin qollang'anda tek qosi'q qatarlari'nda yemes, al kara so'z benen bayanlag'an jerlerinde de epitetlerdi mol qollang'an. Mi'sali':

Sharyar A'njimge qarap: - Jeti aydan kelsem kelgenim, jeti aydan kelmesem, paymanamni'n' tolg'ani', Sulaymanni'n' jurti'nda su'yegimnin' qalg'ani', jeti ayda kelmesem, du'nya-maldi' ta'rk yetip, **qara shashi'n'di'** bo'rik yetip, **temirden hasa** qolg'a ali'p, **temirden gewishin** kiyip, qa'lender sipette boli'p, su'ygenimdi izlep bar, -dep so'zin ada qi'ldi' Sharyar. Sharyar yendi sulaymanni'n' tilsimine ta'n'irge ta'wekel yetip, jolg'a rawana boldi'. A'ne ati'ni'n' beline mindi, beline sadag'i'n ildi. Ismi ag'zam duwani' ko'kiregine yad yetip, ku'ni-tu'nin bir yetip, uyqi'g'a ko'zin u'yretip keshte jatpay, ku'ndiz ti'nbay, jolg'a rawana boldi'. (72-bet)

Mine bul jurawdi'n' bayanlag'an qara so'zindegi epitetlerdi talqi'laymi'z. Mi'sali', «Qara shashi'n'» degen so'zdi epitet dep aldi'q. Sebebi «qara shash» bulda tu'rkiy xali'qlar

¹ Б.В.Томашевский. Стилистика. Ленинград, 1983, стр 196-197.

da'stani'nda yetnikali'q qollani'w. Bul shashti'n' tu'ri boyi'nsha rus ilimpazi' A.N.Veselovskiydin' teoriyasi' tu'sinikli berilgen. Wonda ha'r xali'qti'n' wo'z yetnikasi'na baylani'sli' ki'zlardi'n' shashi'n' tu'rin obrazli' qi'li'p ko'rsetedi. Mi'sali' tu'rkiy xali'qlarda qi'zlardi'n' shashi'n' «qar shashli'» dep su'wretleydi. Al gomerdin' da'stanlari'nda «buyrabasli' qi'zlar» dep ko'rsetken; grek-rimlilerde «voli' svetlorusi'e»; serb xali'qlari'nda «rusa glava», «volos rusi'y»; h.t.b¹.

Mine bulardan basqa da «temirden hasa», «temirden gewish» so'zlerinde epitetlik ko'rkem su'wretlew qurali' dep aldi'q. Sebebi hasa a'dette ag'ashtan boladi', bul jerde uzaq jolg'a meni izlep barsan' bekkem hasa al, bekkem gewish kiy degen ma'niste temirden dep ji'raw obrazli' qi'li'p su'wretlegen.

2.2. Unamsi'z obrazlardi' mifologiyali'q ko'rinislerdi su'wretlewde troplardi'n' xi'zmeti.

Mine, «Sha'ryar» da'stani'nda unamsi'z obrazlardi'n' biri «Mama» obrazi' ko'rinedi. «Mama» unamsi'z obrazi' tek «Sha'ryar» da'stani'nda g'ana yemes, al barli'q qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' ishinde ko'rinedi. «Mama» unamsi'z obrazi' qaharmanli'q, liro-epikali'q ha'm turmi'sli'q da'stanlarda da bar.

«Sha'ryar» da'stani'nda unamsi'z obrazlardi'n' biri –«mama» obrazi'. Mastan mama so'zi parsi'-ta'jik tilinen kirgen so'z boli'p hiyleker, aldawshi' degen ma'nisti an'latadi'². Wol atama ko'binese hayal ji'ni'stag'i' adamalarg'a beriledi. Da'stanlarda kempir degen atli'q so'zge mastan so'zi qosi'li'p, wol sol kempirdin' unamsi'z is-ha'reketlerin, a'detlerin bildiretug'i'n' epitetke aylang'an. Mi'sali', «Sha'ryar» da'stani'nda «Mama» kempir obrazi' bar. Woni'n' haqi'yqi'y ati' yeske ali'nbaydi', al woni'n' unamsi'z laqabi' Ma'stan mama turakli' tilge ali'nadi'. Bul laqap hiyleker kempirdin' ishki du'nyasi'n, buzi'q niyetin an'latatug'i'n' turaqli' epitetke aylang'an. Demek mastan mama tek unamsi'z personajdi' aytatug'i'n' atama g'ana yemes, al woni'n' haqi'yqi'y obrazi'n' bere alatug'i'n' atama g'ana yemes, al woni'n' haqi'yqi'y obrazi'n' bere alatug'i'n' epitet boli'p ta xi'zmet yetedi³. Da'standa mamag'a berilgen obrazda epitetler, giperbolalar, ten'ewler menen woni'n' portretin, xarakterin unamsi'z jerkinishli yetip ko'rsetedi. Xa'zir «Sha'ryar» da'stani'ndag'i' **mama obrazi'n' ali'p qaraymi'z:**

¹ А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. Москва, «Высшая школа», 1989. (Из истории эпитета стр 3)

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ташкент, 1983, 451-бет.

³ Ҳазирги филология илимининг аҳмийетли мәселелери. [мақалалар топлами], Нөкис-2011, 177-б.

- Biyik biyik nuradan,
 Suwlar aqqan ji'radan,
O'rme qumdi' wo'rmelep,
Espe qumdi' yespelep,
 Jolg'a rawan boladi'.
 Tu'lki ju'rmes tu'neyden,
 Tu'ndi ju'rip baradi'.
 Qarsaq ju'rmes qali'n'nan,
 Munnan da wo'tip keledi.
Teren' ji'lg'a, teren' say,
Si'psan' pitken qarag'ay,
Ko'gershinli tog'aydi'
 Aralap jo'ney beredi.
Quwday moyni'n sozadi',
 Haq dep yendi i'rg'i'g'anda,
 Ushqan qustan wozadi'.
 Tekenesi pi'ri'ldap,
 Ko'kiregi si'ri'ldap,
 O'ksheleri yeneg'ardi'n',
 Kuyri'g'i'na dikildep,
 Ol aychi'ni'n' baytali'nday
 Jolg'a rawan boladi'.
 Kelterteli bu so'zdi,
 Azg'ana yemes jol ju'rди.
 Ekki sa'kkiz won alti',
 Ja'ne sa'kkiz ja'ne alti',
 Oti'z ku'n ani'q jol aldi'..... (65-bet)

Bul qatarlarda ma'stan mamani'n' obrazi'n epitetler ha'm ten'ewler menen jamanli'q maqsetinde ti'nbay woti'z ku'n jol ju'rgenin ko'rkem su'wretlew menen ko'rsetip tur. Bul jerde «o'rme kum», «espe kum», «teren' ji'lg'a, «teren' say», «si'psan' pitken qarag'ay», «ko'gershinli ko'p tog'ay» so'zleri epitelik ko'rkem so'z sheberligi menen ji'raw ta'biyati'n' qi'yi'nnan-qi'sqa jollari'n mama basi'p wo'tkenin sheber qollang'an. Al, «quwday moyni'n

sozadi» degen qatari'nda mamani'n' jamanli'q joli'nda yeki la'gen tilla ali'w ushi'n wo'lip barati'rg'ani'n ji'raw sheber ten'ew menen ko'rkemlep su'wretlegen.

Da'standa ji'raw mama obrazi'n jerkenishli giperbola, ten'ewler menen sheberlep, portretin qara boyawlar menen si'zi'p ko'rsetedi:

Sharyar bag'di'n' to'rt ta'repin ko'z jiberip qarasa, **ko'zi ha'm ma'shtey, ma'mlesi tashtay**, belgenesi bu'kireygen, **qulaqlari' ha'm tikiriygen**, toppi'si' ha'm tozg'an, keseli ha'm qozg'an, **yeki dizesi qulag'i'nan ha'm qars wozg'an**, bag'di'n' wortasi'nda bir jandardi' ko'rdi. Sharyardi'n' bag'i'na, to'rt ayakli' haywanat, yeki ayakli' adamzat, qapatli' qus bolmasa, basqani'n' keletug'i'n ilaji' joq yedi. Sharyar buni' ko'rip ya jinbeken, ya adamzat peken dep, nede bolsa so'ylesip ko'reyin deydi ..... (68-bet)

Bul asti' si'zi'lg'an **ko'zi ha'm ma'shtey, ma'mlesi ha'm tashtay** qatarlari' ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' ten'ew tu'rine kirmeydi. Sebebi rus ilimpazi' Tomashevskiydin' ten'ew boyi'nsha teoriyali'q ani'qlamasi'na tuwra kelmeydi¹. Bul jerde ten'ew ani'qlamasi'ni'n' u'sh yelementi boli'wi' kerek. Bul jerde ko'z benen ma'shti baylani'sti'ri'p turg'an obrazli' belgi, yag'ni'y u'shinshi yelement joq. Eger ji'raw bul qatarlardi' «ko'zi qara ma'shtey» dep qollang'anda, wonda wol ten'ew bolar yedi. Solay yeken day-dey, tay-tey qosi'mtalari' bolsa, stilistikali'q qag'i'ydag'a sali'p, ko'rkem yaki yepikali'q shi'g'armalarda bunday jag'dayda ten'ew bolmaydi'. Bul ten'ew boyi'nsha Tomashevskiy teoriyali'q ani'qlamalari'n biz jumi'sti'n' birinshi bap, birdin' yekisi degen bo'liminde qag'i'ydalari'n awdarma islep, qi'sqasha keltirip wo'ttik.

Al, «qulaqlari' tikireygen», «eki dizesi qulag'i'nan qars wozg'an». Da'standa mama obrazi'n bergen bul giperbolali'q ko'rkem su'wretlew qurallari' boladi'. Eki dizesi qulag'i'nan qars wozg'an qatari'ni'n' ma'nisi, bir qarawsi'z qalg'an ko'shede woti'ri'p ju'retugi'n kempirdi aytqan, yag'ni'y basi' yen'keyip, dizesi basi'nanda joqari' turadi'. Ji'raw bul jerde mamani' su'ykimsiz, si'ki'lsi'z yetip, giperbolali'q su'wretlew qurallari' menen su'wretlegen. Ji'raw bul jerde mamani' su'ykimsiz, unamsi'z yetip su'wretlewinin' sebebi, mama jaman niyette barati'r yedi. Soni'n' ushi'nda da'standa jaman niyet penen is qi'li'wda, wo'tirik aldap pa'nt beriwge uri'ng'an kempirlerdi mama, ma'stan mama dep at qoyi'wi'ni'n' sebebi de usi'nda. Bunday obrazlarda kempirdin' haqi'yqi'y ati' ayti'lmaydi', wog'an ji'raw tek mama, ma'stan mama, ma'stan kempir dep at qoyadi'. Qaraqalpaq da'stanlari'nda bunday «ma'stan mama» obrazi' qaharmandi' aldaw motivi ji'rawlarg'a da'stu'r boli'p ketken. A'sirese, bunday obrazlar qaharmanli'q da'stanlarda ko'birek ushi'rasadi'. Mi'sali',

---

¹ Б.В.Томашевский. Стилистика. Ленинград, «Изд Ленинградского университета», 1983, стр 204, 205, 216.

«Alpami's» da'stani'nda «ma'stan mama» Alpami'sti' aldap zindang'a tusiwge ja'rdem yetedi. h.t.b. Ha'zir da'standa mifologiyali'q troplarda talqi'laymi'z:

Ja'ne wotqa minedi,
Ta'n'irge ta'wekel yetip,
Jolg'a rawan boladi',
Ku'nnin' ko'zin' duman aldi'.
Jernin' ju'zin g'ubar aldi',
Sharyar muni' bileli.
Ismi ag'zam duwasi'n
Ti'nbay woqi'y beredi,
Ja'ne aldi'na qaradi',
Ja'ne aldi'na qarasa,
O'zi jaman go'rbetli,
Qaynatqan temir sipetli
Ayaqlari' maladay,
Qollari' bar jabaday,
Qulaqlari' qalqanday,
Muri'nlari' zan'g'ardi'n',
Qanti'p alg'an talqanday,
Eki ko'zine qarasan'
Sapar ayi'ni'n' wonbesinde
Duwri' kelgen ba'ledey,
Bir apatii
Bir ba'leni ko'redi,
Sharyar muni' ko'rip,
Ag'zandag'i' allasi'n,
Tilindegi sa'nesin,
Ba'r jay yetip,
Qolg'a ki'li'shi'n aladi'.
Qi'li'sh alg'an waqti'nda,
Mi'na yendi bul tilsim,
«Qasha-qash, qash ha -qash», -dep
Sharyardi'n' ko'zinen

Endi g'ayi'p boladi'.
Duman yendi ari'ldi',
Ku'n qa'ddine keledi.
Ku'n qa'ddine kelgen son',
Ko'z ziberip qarasa,
Bir paqshasi' qaladan,
Bir paqshasi' gu'listan,
Bir paqshasi' alti'nnan,
Bir paqshasi' zerbaraq,
Tu'rli, tu'men, ko'p shiten.
Ja'ne qi'ri'q iz g'arg'ali'q
Bir qalani' ko'redi.

Da'stanni'n' bul qatarlari'nda ji'raw **mifologiyali'q giperbolalardi'** sheber qollang'an. Mi'sali', Sharyar jolg'a shi'qqanda «Ku'nnin' ko'zin duman aldi', jerdin' ju'zin g'ubar aldi'» dep keltirgen. Negizi ta'biyatta ku'n shi'g'i'p turg'an jerdi duman baspaydi', al da'standa birden ku'nnin' ju'zin duman basadi' ja'ne «g'ubar» degen so'z –bul adamni'n' ju'zine ko'rinetug'i'n qayg'i', bul qayg'i' jerdin' ju'zin alg'an. Ji'raw bul qatarlarda mifologiyali'q giperbolalardi' sheber qollang'an. Bunday mifologiyali'q giperbolalar N.A.Kunni'n' grek miflerinde jiyi qollang'an¹. Mine bizin' ji'rawi'mi'zda Gomerdin' jazg'anlari'nan qali'spag'an. Al, joqari'da keltirilgen qatarlarda **mifologiyali'q epitetlerde** sheber su'wretlengen. «O'zi jaman go'r betli, -qaynatqan temir sipetli». Bul jerde Sharyar ta'biyattan ti' sbir ba'lelerdi ko'redi. Bul ba'lelerdi su'wretlewde ji'raw epitetlerden basqa mifologiyali'q giperbolalardi' sheber woylap tapqan. «Ayaqlari' maladay, qollari' bar jabaday, muri'nlariz an'g'ardi'n', qamti'p alg'an talqanday» h.t.b.

Qalag'a jaki'n keledi, ha'r taxtasi' woni' alti', woti'z yeki baptan da'rwazasi'n ko'redi. Da'rwazasi'ni'n' aldi'nda, parlap jani'p turg'an bir wotti' ko'redi. Wotti' ko'rip Sharyar, buni'n' qulpi'ni'n' bari'-jog'i'n bilmedim. Qalani'n' gilti, qulpi'n wot Sharyarg'a ko'rsetedi. Endi Sharyar wo'tkenlerdi yad yetip, qi'li'shti'n' baldagi'na qol saldi'. Qi'li'shti' qi'naptan suwi'ri'p aldi'. Jang'an wotqa qi'li'shti' tarti'p jiberip yedi, wot turg'an jerinde so'nip qaldi'. A'ne Sharyar da'rwazani' da ko'rdi, muni'n' gilti, qulpi' bar ma dep qarap yedi, gilti, qulpi' joq, -dep jazi'lg'an bir sanani' ko'rdi. A'ne ati'nan jerge qondi', jerden bir qi'si'm topi'raq

---

¹ Н.А.Кунн. Әйемги грек легендалары хэм мифлери.

aldi', ismi ag'zam duvasi'n ta'kirar yetip, topi'raqti' ali'p, da'rwazag'a topi'raqti' bir urdi'. Da'rwaza ashi'li'p, yendi Sharyarg'a jol berdi. Sharyar qalag'a keldi. İnsiz, jen'is makluqlar Sharyardi' ko'rgende adamzat qalag'a keldi dep, ba'rshesi aldi'nda gu'wlep kasha berdi. Ba'lent ko'she, pa's ko'she, begler ju'rgen tar ko'she, aynali'sh ko'she, ken' ko'she, ko'shelerdi aralap, Sharyar kele berdi. Ja'ne aldi'na qaradi', ja'ne aldi'na qarasa, aylar menen qag'i'li'sqan, ku'nler menen shag'i'li'sqan, aspannan tanapi' yoq, jerden tiregi yoq, qudiret penen turg'an bir alti'n taxti' ko'rди, bul qala Juldi'zshani'n' qalasi' yedi. Juldi'zshani'n' Qundi'zخان peri degen bir qi'zi' bar yedi. Sol qi'zi'n atasi'ni'n' womi'na xali'q patsha yetip qoyi'p yedi. A'ne Sharyar tahqa qarasa, jup ji'g'asi' basi'nda, qi'ri'q qa'nizi qasi'nda, pashshali'q da'wran su'rip woti'rg'an qi'z pashshani' ko'rди. Qi'z pashshani' ko'rgen son' Sharyar qi'yal yetti, muni'n' tusi'nan tompayi'p wo'te bergenim wo'zime miyasar bolmas, den'sebesh den'mese won besh, bug'an bir daqqi'llasi'p, bir-eki awi'z juwap ayti'p wo'teyin degen qi'yal payda boldi'.

Bul joqari'da keltirilgen qara so'zlerde **mifologiyali'q giperbolalar** sheber qollani'lg'an. Tekette Sharyar Qundi'z xanni'n' qalasi'na kelgende, adamzat keldi qalag'a, dep maqluqlar shuwlasip ketedi. Qundi'zخانi'n' qi'zi' Juldi'zsha taxt u'stinde woti'rg'an yeken: - Jup ji'g'asi' basi'nda, qi'ri'q ka'nizi qasi'nda, patchali'q da'wran su'rip woti'rg'an qi'zdi' ko'redi. Ja'ne aldi'na qaradi', **aylar menen qag'i'li'sqan, ku'nler menen shag'i'li'sqan, aspannan tanapi' yoq, jerden tiregi yoq**, qu'diret penen turg'an bir alti'n taxti' ko'rди: -Bul qatarlardag'i' asti' si'zi'lg'an so'zlerdin' barli'gi' mifologiyali'q giperbolalar.

Qullasi' biz izertlegen da'standa basi'm ko'pshiligi mifologiyali'q ko'rkem su'wretlew qurallari'. Da'stan toli'g'i' menen Gomerдин' shi'g'armalari'na uqsap ketedi. Al, Sharyardi'n' bul qalalarda jen'iske yerisiwi toli'g'i' menen «Argonaftar haqqi'ndag'i' ji'r» da Yasonni'n' syujeti menen birdey.

Biz Bu'lbilgo'ya malaqushti'n' Sharyar menen ayti'si'wi'nda Bu'lbilgo'yani'n' qa'siyetleri fantastika dep woylaymi'z. Biraq ne degen menen a'yyem zamanda do'regen bul da'standag'i' adamlar ha'zirgi waqi'ttag'i' kompyuterдин' woylap tabi'li'wi'na ko'zi jetken. Biraq qa'siyetlerin ani'q Bu'lbilgo'ya obrazi' menen keltirgen. Bul boyi'nsha Arzi' Pazi'lov wo'zinin' «Milliy ta'rbiya haqqi'nda woylar» degen maqalalar toplami'nda ko'rsek boladi'. [No'kis, 2000]. Bul maqalada Bu'lbilgo'yani'n' barli'q qa'siyetleri kompyuter mexanizmi menen tuwra kelip turg'ani'n da'liyilep ko'rsetken. Ha'zir bul maqalani' ko'rip wo'temiz:

Qaraqalpaq xalki' a'zelden jaslarди' ta'rbiyalawди', wolarg'a ilim-bilim berip, ka'sip-o'ner u'yretiwde yen' tiykarg'i' mashqalalardi'n' biri dep yesaplap kelgen. Balalardi'n' neshe

jasqa shekem u'yde ta'rbiya ali'wi', neshe jastan baslap wo'z aldi'na mektepte ta'lim-ta'rbiya ali'wi', mektep kursi'ni'n' neshe ji'l dawam yetetug'i'nli'gi', mektepte balalarg'a qanday pa'nlerden sabaq wo'tilip, jaslarg'a qanday ka'sip u'yretiw kerekligi haqqi'nda ma'seleler qaraqalpaq xalqi'ni'n' barli'q waqi't di'qqat worayi'nda turg'an. Xalqi'mi'zdi' tolg'andi'rg'an bunday ulli' islerdin' barli'g'i' xali'q awi'z yeki do'retpeleri, soni'n' ishinde qaraqalpaq xali'q da'stanlari' arqali' bizlerge jetip keledi.

Qaraqalpaq xalqi'nda 40 tan aslap da'stanlardi'n' bar yekenligi professor Q.Maqsetovti'n' izertlewlerinen bizge belgili. Usi' da'stanlardi'n' qaysi' birin ali'p qarasan'da, wondagi' bas qaharmanlardi'n' 7 jasta mektepke barg'anli'g'i'ni'n', mektepte 14 jasqa shekem ta'lim-ta'rbiya alg'anli'g'i'ni'n', mektepte woqi'w waqti'nda wolarg'a ana tili, matematika, muzi'ka, den ta'rbiyasi', geografiya si'yaqli' pa'nlerdin' wo'tilgenliginin' gu'wasi' bolasi'z.

Qaraqalpaq xali'q da'stani' «Sharyar» bolsa mazmuni' boyi'nsha pedagogikali'q metodikali'q ko'rinislerge wog'ada bay, wo'z zamani'ni'n' «pedagogikali'q qollanbasi'» si'pati'nda ta'n ali'nadi'. Da'stanni'n' mazmuni'nda ko'p g'ana tradiciyali'q motivlerdi' gezlestiremiz. Mi'sali', perzencizlik, ku'ndeslerdin' tarti'si', ma'sten kempirdin' ha'reketleri, unamli' qaharmanni'n' qi'yi'n-qi'staw islerge joli'g'i'wi' ha'm woni' sheshiwshi, yen' aqi'ri'nda dushpandi' jen'iwi.

Da'stanni'n' adamdi' wo'zine ju'da' qi'zi'qti'ri'p tartatug'i'n bunda matematikali'q yesaplaw woyi'nleri' ha'zirgi zaman yelektron yesaplaw mashinalari'ni'n' sol waqi'tlardag'i' ko'zge yeleslewlerinde boli'p tur. Ma'selen, Sha'ryar Sulaymanni'n' jurti'na sapar shegip ketedi «Segiz, segiz, won alti', ja'ne segiz, ja'ne alti', woti'z ku'nler tolg'anda». (73) dep baslanatug'i'n qatarlardi' ashi'p qarasaq haqi'yqi'y matematikali'q yesaplaw worayi'ni'n' wori'n alg'anli'g'i'ni'n' gu'wasi' bolami'z. Da'standag'i' keltirilgen qatarlardi' matematikali'q jol menen woqi'wshi'larg'a usi'natug'i'n bolsaq $(8+8)+8+6=30$ yekenligin ma'lim. Al woti'z bir ku'n bolg'anda, attan jerge tu'skende qorji'ni'nan kitap aladi' (73) sa'nesine qaraydi'. Sol jerde musi'lman menen perinin' shegarasi'na kelgenligin biledi. Bizin' pikirimizshe bul jerde Sha'ryar obrazi' arqali' sol waqi'tlarda aq geografiya iliminin' ku'shli rawajlang'anli'g'i'n ko'riw mu'mkinshiligine iye bolami'z. Joqari'da keltirilgen mi'saldag'i' «Qorji'nnan ali'ng'an kitap» -tipografiyali'q karta wazi'ypasi'n atqari'p turg'anli'g'i'na isenim payda yetemiz.

Sha'ryar Sari'darya degen jerge bari'p, jetti wo'jirenin' to'rine xi'zmetker menen ku'nlikshi shaqi'radi'. Adamlar bir ten'ge berse wol 5 ten'ge, adamlar 5 ten'ge berse. 15 ten'ge, adamlar 15 ten'ge berse wol 20 ten'ge beredi.

Sari'da'ryadan yelati'na shekem jap qazdi'radi' qari'qlap Terek yekkizip bag' ko'gerte beredi. Bag'di'n' si'rti'nan qi'ri'q iz diywal ju'rgizedi. Jeti ji'lda Sha'ryardi'n' bag'i' ka'malg'a keledi. (64).

Sha'ryardi'n' ha'm A'njimmn' periler yeline bunnan son'g'i' sayaxatlari' ha'zirgi zaman informatikasi'n, yelektron yesaplaw mashinasi'n, bul mashinalardi' basqari'w wo'zgesheliklerin su'wretleydi. Ma'selen, shegarag'a kelgennen keyin ku'nnin' ko'zin duman basi'wi', jerdin' ju'zin gubar ali'wi', biraq Sha'ryardi'n' qi'li'shti' qolg'a ali'wi' menen dumanni'n' ari'li', ku'nnin' qa'ddine keliwi, wo'zine tiyisli faeldi Sha'ryardi'n' duri's tapqanli'g'i'nan da'rek beredi.

Da'rwazani'n' aldi'nda parlap jani'p turg'an wotti'n' ko'riniwi, wotti'n' arasi'nan da'rwazani'n' qulpi' bar joqli'g'i'n bile almay Sha'ryardi'n' hayran boli'wi' da, Sha'ryardi' woqi'wshi' si'pati'nda ko'rsetip, woni'n' aldi'na usi'nday taqlettegi ma'selelerdi sheshiwdi usi'nadi'.

Qundi'znan perinin' Sha'ryardi' ma'sele sheshiwge shaqi'ri'wi'nda Sha'ryardi'n' alg'an teoriyali'q bilimlerin a'melde si'nap ko'riw ushi'n paydalang'anli'g'i'nan da'rek beredi. Bul jerde didaktikali'q woyi'n si'pati'nda jumbaq ayti'si' paydalani'ladi'.

«Bu'lbilgo'ya malaqush (BGM) obrazi' tikkeley ha'zirgi zaman yelektron yesaplaw mashinasi'n (EEM) ko'z aldi'mi'zg'a yelesletedi. Ma'selen, da'standag'i' «Alti'n qa'pes ishinde, bu'lbilgo'ya malaqush, u'sti tolg'an ko'p naqi'sh: tamag'i'ni'n' asti'nda, toqsan duwa ba'nti bar, qanati'ni'n' u'stinde alpi's yeki nag'i'sh bar, ha'r duwani'n' ba'ntinde mi'n' a'liptin' sha'rti bar» (99) degen qatarlar pikirlerimizge toli'q da'lil bola aladi'.

Eger de bizin' ha'zirgi zaman yelektron yesaplaw mashinasi' bolg'an da'standag'i' «bu'lbilgo'ya malaqushti'» sali'sti'ri'p ko'retug'i'n bolsaq wonda to'mendeishe uqsasli'qlardi'n' gu'wasi' bolami'z.

EEM degi «Printer» bu'lbilgo'ya qusti'n' basi' boli'p, al «klaviatura» qusti'n' tamag'i'ni'n' asti'ndag'i' 90 duwag'a tuwra keledi...

Lekin, BGM nin' tamag'i'ni'n' asti'nda (klaviaturasi'nda) sol waqi'tlari' 90 klavisha bar balg'an bolsa, joqari'da ati' ko'rsetilgen mashinada ha'zirg (EEM) 107 klavisha bar. BGM de ha'r duwani'n' ba'ntinen 1000 a'liptin' sha'rti shi'g'ari'w mu'mkinshiligine iye bolsa, EEM de klaviaturalar arqali' faeller izlenip, ha'r bir faeldin' ishinde 1000 yaki wonnan da ko'p mi'sal ma'selelerdi jaylasti'ri'w mu'mkinshiligine iye. «Bu'lbilgo'ya malaqush» wo'zinin' yadi'na kirgizilgen barli'q mi'sal ma'selelerdin' sheshiminin' duri's naduri'sli'li'g'i'n biletug'i'n bolsa, yelektron yesaplaw mashinasi'nda da bull tarawda qa'telespeydi.

EEM nin' yadi' disketler. «Bu'lbilgo'ya malaqush» alti'n qa'peste saqlansa, EEM nin' disketleri vinchestrlerde turadi' yamasa seyfta saqlanadi'.

Bu'lbilgo'ya malaqushta 62 tu'rli naqi'sh beriw mu'mkinshiligi bolsa, EEM de bull ko'rsetkish 256 g'a jetkerilgen.

Sulaymanni'n' ju'ziginin' ba'nti basi'wi' (98) menen da'wdin' wo'liwi basqari'w pultindegi knopkani' basqanli'g'i'nan da'rek beredi.

«Bu'lbilgo'ya malaqush» wo'zinin' u'stinen jen'iske yerisken adamg'a xi'zmet isleydi. Elektron yesaplaw mashinasi'nda programma du'ziwshilerdin' du'zilgen programmasi'nan ti'sqari' shi'g'a almaydi' yamasa programma boyi'nsha jumi's isleydi.

Da'stan bulardan basqa da televizor (aynayi'-ja'ha'n), avialayner (da'wperi), avtokran (aspijaxangirdin' quyri'g'i'ni'n' sozi'li'wi') si'yaqli' ha'zirgi texnikalardi' sali'sti'ri'p ko'rsete aladi'.

Juwmaqlap aytqanda, «Sha'ryardi'» woqi'w, da'standag'i' bas qaharmanlar ha'm wolardi'n' qarsi'laslari'ni'n' obrazlari'n sali'sti'ri'wlar arqali', sol waqi'tlarda qaraqalpaq xalqi'nda yelektron yesaplaw mashinalari' bolg'an ba yaki bolmasa bul tek g'ana qi'yal yetiw me yeken degen sorawg'a dus bolami'z. Eger de «qi'yal» dep yesaplang'anda da sonsheli da'rejede uqsasli'qlari'na qarap hayran boli'p g'ana qoymastan, keleshekte usi'nday texnikani'n' wo'siw da'rejesin ko'z aldi'n'a yelesletken xali'qti'n' urpaqlari' bolg'ani'mi'z ushi'n bizdi ba'rqulla maqtani'sh sezimi biyleydi. Na'tiyjede da'stanni'n' didaktikali'q ma'selelerge toli' yelektron yesaplaw mashinasi'ni'n' da'slepki ko'rinishlerin su'wretleytug'i'n nag'i'z pedagogikali'q poema yekenligine gu'man tuwi'lmaydi'¹.

---

¹ А.Пазылов. Миллий тәрбия ҳаққында ойлар. Нөкис-2000, 27-бет.

Juwmaqlar.

Qaraqalpaq turmi'sli'q da'stanlari'nda ko'rkemlik wo'zgesheligin belgileytug'i'n na'rse – bul wonda qollani'lg'an ko'rkem su'wretlew qurallari' boli'p yesaplanadi'. Poetikani'n' wo'zi ko'rkem su'wretlew qurallari' arqali' ju'zege keledi. Ko'rkemlew qurallari'ni'n' tu'rlishe formada keliwi, ra'n'ba'ren'ligi xali'q poeziyasi'ni'n' ko'p a'sirlik da'stu'rleri, xali'q talantli'lari' yesaplang'an –baqsi' –ji'rawlardi'n' individualli'q do'retiwshiligine baylani'sli'. Sonli'qtan turmi'sli'q da'stanlar ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' ha'r qi'ylili'g'i' menen ayri'qshalanadi'.

«Sharyar», «Qanshayi'm» da'stanlari'nda qaharman obrazlari'ni'n' jarati'li'wi'nda ba'rinen de buri'n ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' a'hmiyeti ayri'qsha ko'rinedi. Sonni' ayri'qsha atap wo'tiw kerek, da'stanlardag'i' ko'rkemlik qurallari' woni'n' sheberligi, talantli'g'i' menen baylani'sli' boli'p keledi. Sebebi, wolardi'n' qollani'li'w da'rejesi atqari'wshi'lardi'n' tilegi menen yemes, al talantli'li'g'i'na baylani'sli' boli'p keledi.

Qaraqalpaq turmi'sli'q da'stanlardag'i' ko'rkem su'wretlew qurallari'nda xali'q awi'zeki tilinin' bayli'g'i', woni'n' atqari'wshi'lari'ni'n' individual sheberliginde, Shi'Gi's poeziyasi'ni'n' ta'siri de ko'rinedi. Wolarda, ko'binese giperbolali'q su'wretlewer jiyi –jiyi isletiledi. Bul «Sharyar» da'stani'ni'n' derlik barli'g'i'nda da qollani'lg'an su'wretlew qurallari' yesaplanadi'. Sharyardi'n' su'wgen yari'n izlep ketiwde, woni'n' qari'ndasi' menen

xoshlasi'wi'nda, da'wler menen uri'si'wi'nda, bu'lbu'lgo'ya malaqush penen ayti'si'wi'ndag'i' ko'rinislerde giperbolali'q su'wretlewler beriledi.

Sunday-aq Sharyardi'n' ha'm tag'i' basqa unamsi'z personajlardi'n' portretlik si'patlamalari'nda, a'sirese hayal qi'zlar obrazlari'nda, wolardi'n' portretlerin jarati'wda, Sharyardi'n' ati'n ta'riyplewlerde, aydarhalar ha'm maqluqlarmenen uri'si'u'i'nda ten'ewler aktiv qollani'ladi'. a'standa hayal -qi'zlar obrazi'nda yen' tiykarg'i' wori'ndi' Sharyardi'n' qari'ndasi' Anjimmnin' obrazi' iyeleydi. Wolardi'n' portreti yen' suliw su'wretlew qurallari' - ten'ewler, epitet, metaforalar arqali' si'zi'p beriledi.

A'llette, «Sha'ryar» da'stani'nda maqluqlardi' su'wretlewde mifologiyali'q yelementler qollani'ladi'. Wolar haqqi'yqi'y adam obrazlari'nan pu'tkilley basqasha su'wretlenedi. Maqluqlar ta'biyattan ti's qa'siyetlerge iye boladi'. Woni'n' si'rtqi' ko'rinisi, aqi'li', kelbeti adamzattan basqasha boli'p keledi.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'z yeki bapstan turadi'. Birinshi bapsti'n' birinshi bo'liminde «Epos poetikasi'n izertlew din' teoriyali'q ma'seleleri» degen temada qaraqalpaq folkloristlerinin' miynetlerin, wolardi'n' izertlew jumi'slari'nan ken' tu'rde ashi'p berdik. Woni'n' ishinde 20-30-ji'llardan baslap ha'zirgi ku'nge deyingi folkloristlerdin' miynetlerinen azi'-kem sholi'w jasap wo'ttik.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'sti'n' yekinshi bapsti'n' yekinshi bo'liminde «troplar haqqi'nda teoriyali'q tu'sinik» degen temada jumi's isledik. Bull bo'limde de troplar haqqi'nda stilistikali'q, poetikali'q jaqtan izertlew jumi's islegen ilimpazlardi'n' miynetlerinen teoriyali'q ani'qlamalari'n keltirip wo'ttik. Biraq biz jumi'sti'n' yekinshi bapsti'nda da'standa troplar boyi'nsha izertlew kerek bolg'anli'qtan rus ilimpazlari'ni'n' teoriyali'q ani'qlamalari'nan paydalandi'q. Sebebi wolarda troplar boyi'nsha poetikali'q jaqtan toli'q izertlengen. Sol sebepli Tomashevskiydin' «Stilistika», Jirmunskiydin' «Teoriya literaturi' poetika stilistika», A.N.Veselovskiydin' «İstoriyacheskaya poetika» h.t.b. ilimpazlardi'n' miynetlerinde ani'q teoriyali'q mag'li'wmatlari'n ali'p paydali'ndi'q.

Jumi'sti'n' yekinshi bapsti'nda «Sha'ryar da'stani'ndag'i' troplardi'n' qollani'li'wi'» degen temada izlendik. Bul bapta da'stan boyi'nsha troplardi'n' barli'q tu'ri boyi'nsha izertlew jumi'si'n isledik. Birinshi bo'limde Sha'ryardi'n' obrazi'n ji'raw, ko'rkem so'z qurali' boyi'nsha ayti'lg'an so'zlerdi ji'y nap, wolardi' talqi'lap, ma'nisin ashi'p beriwge ha'reket yettik. Ekinji bo'limde unamsi'z obrazlarga bergen ko'rkem su'wretlewler toli'q poetikali'q jaqtan ma'nisi ashi'p berildi.

Jumi's yeki bapstan ti'sqari' kirisiw ha'm juwmaqstan turadi'. Pitkeriw qa'niygelik jumi'si'mi'zda «Sha'ryar» da'stani'ni'n' qaharman obrazi'na, unamsi'z personajlar obrazi'

yepizodli'q ko'rinislerge yag'ni'y Sha'ryardi'n' maqluqlar menen ayqasi'wi', jumbaq ayti'si'wi'ndag'i' obrazlarg'a ko'rkem su'wretlew qurali'ni'n' epitetlik, ten'ew, metafora, giperbola, metonimiya h.t.b su'wretlew qurallari' menen berilgen qatarlari'n ani'qlap, wolardi' poetikali'q jaqtan analizledik. Biraq biz bull qa'nigelik jumi'si'mi'zda analizlengen jumi'si'mi'zdi' ko'rkem su'wretlew qurali' boyi'nsha ani'q talqi'ladi'q dep ayta almaymi'z. Sebebi biz tek Veselovskiy, Tomashevskiy, Jirmunskiydin' ko'rsetken troplar boyi'nsha ani'qlamalari'na qarap isledik. Al bu'gingi ku'nde a'debiyattani'w iliminde troplar boyi'nsha du'nya a'debiyati'nda ani'q teoriyasi' sheshilmegen problema boli'p tur. Internet materiallari'nan mag'li'wmat ko'rsek Veselovskiy, Tomashevskiy, Jirmunskiy ani'qlamalari'n bu'gingi ku'nde kritikalap, qa'terelerin da'liyllep, troplardi'n' teoriyalari'n rawajlandi'ri'p jiberen. Al qaraqalpaq a'debiyati'nda ko'rkem su'wretlew qurallari'boyi'nsha yele stilistikali'q qag'i'ydag'a su'yenip, wonnan shi'g'i'p ketken joq. Biz qaraqalpaq ilimpazlari'ni'n' troplar boyi'nsha barli'q poetikali'q ani'qlamalari'n ko'rip shi'qti'q ha'm qa'nigelik jumi'si'mi'zda wolardi' keltirip wo'ttik. Degen menen wol qag'i'ydalar, ani'qlamalar jarli'. Soni'n' ushi'n da biz rus teoretiklerinen, internet materiallari'nan paydalandi'q.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттану атамаларының орысша –қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994.
2. Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1992.
3. Веселовский А. Н Историческая поэтика. Москва, «Высшая школа», 1989
4. Жирмунский В. М Теория литературы поэтика стилистика. Ленинград, «Наука», 1977
5. Б. В. Томашевский. Стилистика Ленинград, «Изд. Ленинградского Университета» 19836
6. Қ. Мақсетов Қарақалпақ халқының көркем аңызгеки дәретпелери. Нөкіс, «Билим», 1996
7. Русско –қарақалпақский словарь
8. Виноградов В. В Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика Москва, 1963
9. Гей Н. К Художественной литературы. Поэтика. Стилль. Москва «Наука», 1975
10. Дәўқараев Н. революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. Нөкіс, ҚҚмб, 1961
11. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1966, стр 376
12. Қарақалпақ фольклоры. XIII том. Шарьяр Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1984, (Өтенияз жыраў варианты)
13. Қарақалпақ фольклоры. IX том. Қаншайым. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1981.

14. И.Каримов. Юксак маънавият енгилмас ку. Тошкент, «Маънавият», 2008.
15. Ҳазирги филология илимининг аҳмийетли маселелери. Нөкис, -2011. (ғаресизликтинг 20 жыллыгына байланысly мақалалар топламы).
16. А.Пазылов. Миллий тәрбия ҳаққында ойлар. Нөкис-2000, 27-31-бетлер.
17. О.Кожуров. Шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
18. Қонысбай Камалов. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
19. Н.Дәўқараев. Шығармалары. 2-том. «Қарақалпақстан», Нөкис, 1977.
20. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.
21. Поспелов Г.Н. Вопросы методологии в поэтики. -Москва, «Изд.МГУ», 1983.
22. Сағыйтов И. Әдебият хәм фольклор. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
23. Ф.Салаев, Г.Қурбониёзов. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳи сўзлиги. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010.
24. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Тошкент», 1983, 451-б.
25. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1971.
26. Фольклор поэтическая система. «Наука», Москва, 1977.